

Proef ingediend met het oog op het behalen van de graad van
Master of Arts in de Kunstwetenschappen en de Archeologie

Intense handelsrelaties tussen de Noordzee en het Baltische Zeegebied: de weg van Vlaamse lakenloodjes

Ingrid DE WEERT

0535682

Academiejaar 2020-2021

Promotor: Henrica ANNAERT

Jury: Pieterjan DECKERS, Marnix Jacques PIETERS

Letteren en Wijsbegeerte

**INTENSE HANDELSRELATIES TUSSEN DE NOORDZEE EN HET BALTISCHE
ZEEGEBIED: DE WEG VAN VLAAMSE LAKENLOODJES**

Ingrid De Weert

25 mei 2021

Master of Arts

Kunstwetenschappen & Archeologie

Vrije Universiteit Brussel

Prof. dr. Dries Tys & Dr. Henrica Annaert

Academiejaar 2020-2021

Inhoudstafel

1. Voorwoord	3
2. Abstract	5
3. Inleiding	8
3.1. Korte verklarende woordenlijst.....	11
4. Korte historische schets lakenhandel	14
4.1. Evolutie lakennijverheid en –handel	14
4.2. De Hanze.....	20
4.3. Vlaanderen en het Balticum	22
5. Lakenloodjes	25
5.1. Wat zijn lakenloodjes?.....	25
5.2. Vorm & type	33
5.3. Platen.....	34
5.4. Grootte	39
5.5. Sjablonen	40
5.6. Soorten zegels	41
5.7. Problemen met identificatie.....	42
6. Wat zeggen de historische bronnen?	44
7. Catalogus in alfabetische volgorde per vindplaats	47
7.1. Denemarken	47
7.2. Engeland	51
7.3. Estland	62
7.4. Finland	63
7.5. Litouwen	66
7.6. Noorwegen	70
7.7. Polen.....	71
7.8. Rusland	76
7.9. Zweden	95
8. Discussie	96
9. Conclusie	98
10. Dankwoord	102
11. Bibliografie	103
12. Voorbeelden van gevonden Vlaamse lakenzegels	107

1. Voorwoord

Naar aanleiding van mijn geplande Erasmus naar de Universiteit van Helsinki in Finland, wilde ik een thesisonderwerp dat deze twee landen historisch kon linken. Uiteindelijk werd deze Erasmustrip lastminute geannuleerd omwille van de huidige wereldwijde omstandigheden. Ondanks deze tegenslag zocht ik toch een connectie tussen mijn vaderland en mijn land van interesse. Het feit dat ik zelf niet in Finland kon zijn, noch naar daar kon afreizen maakte deze opdracht tot een enorme uitdaging. Mijn oorspronkelijke promotor prof. dr. Dries Tys kwam met een voor mij relatief onbekend onderwerp op de proppen, waardoor ik mijn wensen toch kon uitspelen. Het onderzoek van de lakenloodjes is nog zeer nieuw; vooral onderzoekers in het Verenigd Koninkrijk houden zich er regelmatig mee bezig. Hoewel iedereen de Vlaamse lakenhandel kent, is menig aspect van deze uitgestrekte globale handel nog zeer onbekend terrein. Ook voor mij. Om een nieuw hoofdstuk uit te schrijven rond de middeleeuwse en vroegmoderne lakenhandel zette mijn promotor mij op het spoor van de Finse lakenloodjes. Op deze manier kon ik de Belgische, en meer bepaald de Vlaamse, geschiedenis koppelen aan de geschiedenis van een land dat op het eerste gezicht niets met ons te maken heeft. Naargelang mijn literatuurstudie vorderde heb ik mijn onderzoeksveld moeten uitbreiden naar het volledige Baltische gebied, inclusief Scandinavië en het VK, om aan genoeg data te komen. Het gaf me niet alleen de kans de geschiedenis van onze contreien vanuit een ander oogpunt te bekijken, maar ook om iets meer te weten te komen over die bloeiende periode. Bovendien had ik het geluk dat lokale experts ervoor zorgden dat taalbarrières en moeilijke toegang tot informatie werden overwonnen. Het was moeilijk om een gebied te onderzoeken waar je niet zelf fysiek aanwezig kunt zijn, maar dat maakte de uitdaging net des te interessanter. In een poging een extra hoofdstuk aan de middeleeuwse en vroegmoderne handelsnetwerken op het Europese continent te breien, biedt de volgende bundel een zo compact mogelijke catalogus van lakenloodjes die in het Balticum aangetroffen zijn en getuigen van intense handel tussen Vlaanderen* en Brabant en het Baltische zeegebied.

Sommige delen in deze thesis zijn vanuit het Engels vertaald en gezien het specifieke vakjargon van deze discipline kan het zijn dat niet alle vertalingen even juist zijn. Ik wil mij hiervoor reeds vooraf excuseren. In sommige gevallen heb ik gewoon de Engelse (of anderstalige term) overgenomen, aangezien deze moeilijk te vertalen bleek. Bovendien waren sommige publicaties in een voor mij niet bekende of gekende taal, waardoor ik genoodzaakt was via Google Translate¹ en DeepL² de niet altijd betrouwbare vertalingen te doen. Bij deze teksten heb ik dan ook in de voetnoot aangegeven

¹ <https://translate.google.com/?hl=nl>

² <https://www.deepl.com/translator>; op het moment van vertalen waren sommige talen nog niet beschikbaar, die gaandeweg wel toegankelijk werden. Waar mogelijk werden de vertaling met Google Translate en DeepL vergeleken om een zo juist mogelijke vertaling te bekomen.

wanneer de vertaling door een vertaalmachine gebeurd is en bepaalde termen en/of metingen bijgevolg kunnen afwijken.

Deze masterproef is tot stand gekomen in de periode dat het hoger onderwijs onderhevig was aan een lockdown en beschermende maatregelen ter voorkoming van de verspreiding van het COVID-19 virus. Het proces van opmaak, de verzameling van gegevens, de onderzoeksmethode en/of andere wetenschappelijke werkzaamheden die ermee gepaard gaan, zijn niet altijd op gebruikelijke wijze kunnen verlopen. De lezer dient met deze context rekening te houden bij het lezen van deze masterproef, en eventueel ook indien sommige conclusies zouden worden overgenomen.

2. Abstract

De Vlaamse en Brabantse lakenhandel kende een grote bloeiperiode van de 13^e tot de 16^e eeuw. De eigenlijke textielactiviteit ontstond echter in de Romeinse periode en de vroege middeleeuwen. Vooral de Vlaamse centra haalden voordeel uit gespecialiseerd personeel en een gunstige ligging, waaronder de zoute kustvlakte om schapen te kweken voor de wolproductie en -handel. Bijgevolg groeide deze nijverheid in de 11^e eeuw in Vlaanderen al groot uit, terwijl ze in Brabant nog relatief kleinschalig bleef. Vooral leper werd een grote speler die snel het voortouw nam in de internationale lakenhandel, mede doordat grote concurrent Brugge leed onder het verdrogen van het Zwin. Aan het einde van de 12^e eeuw was de eerste handel met Londen een feit. De Engelse wol leende tot prachtig kwaliteitsvol laken dat een internationaal topproduct van de Vlaamse lakennijverheid werd. Vanaf de 13^e eeuw schoten over het ganse Vlaamse en Brabantse landschap lakenhallen als paddenstoelen uit de grond. Tegen de 14e eeuw zag de industrie zich genoodzaakt te vernieuwen, onder andere om tegen de internationale concurrentie te kunnen opboksen. Dit leidde wel tot de introductie van inferieure Spaanse wol. Deze omstandigheden én de politieke onrust in Vlaanderen troffen voornamelijk de stedelijke lakencentra, terwijl rurale centra en Brabantse steden net een groeispurt kregen. In de 16e eeuw was het Zwin volledig dichtgeslibd, waardoor Antwerpen zichzelf opwierp als nieuw handelscentrum. Hiervan profiteerde ook de rest van Brabant, waar Mechelen de faam van leper evenaarde. Maar de periode van hoogdagen was van korte duur, veroorzaakt door economische, sociale en politieke problemen. De Vlaamse en Brabantse wevers verhuisden en/of verlegden hun specialisatie en Antwerpen groeide uit tot kunststad bij uitstek.

De lakenhandel vertaalde zich naar de materiële cultuur, onder andere in de vorm van lakenloodjes. Lakenzegels vertellen hun eigen verhaal van de lakenhandel tussen Vlaanderen, Brabant en het Balticum. Ze leggen enerzijds de sporen bloot van hoe de trans-Europese handel veranderende gedurende de eeuwen, anderzijds ook hoe de Hanze werkte. De Hanze vormde namelijk de belangrijkste schakel in die internationale handelsbetrekkingen, waarbij laken verruild werd voor allerlei oosterse producten. Handelaars die binnen het netwerk van de Hanze opereerden kregen privileges in de steden waar ze gevestigd waren en bedienden de verschillende handelswegen die over het continent liepen. De kracht van de Hanze was haar collectiviteit, laagdrempeligheid en vooruitstrevende communicatiemethoden. De Hanzehandel verliep zowel via land als via zee, met Lübeck en later Danzig als belangrijkste verbindingshavens tussen West- en Oost-Europa. Het systeem van verbonden uitvalshavens rond het Baltische Zeegebied werd onderhouden door verschillende groepen handelaars die Vlaams laken doorvoerden tot ver in Aziatisch Rusland. Tegen de 15^e eeuw namen de Nederlanders en de Engelsen de handel in eigen handen en werden de Vlamingen uit het gebied verdreven. Een nieuwe handelsroute langs het continent zette in de 16^e

eeuw Antwerpen centraal op de kaart. Na de val van Antwerpen vestigden de Brabantse handelaars zich rond de Oostzee, waar ze voortbouwden op handelsfundamenten van voorgaande eeuwen. Tegen de 18^e eeuw was ook hun liedje uit.

Lakenloodjes dienden als belastingbewijs en controlemiddel voor laken dat regionaal en later internationaal verhandeld werd. Lakenzegels bestonden in verschillende vormen en maten, afhankelijk van hun functie en wie ze gebruikte. Zo werden de verschillende afwerkprocessen van het laken gemerkt met eigen pijpsegels en had elke stad of organisatie eigen scharniersegels. Zelfs handelaars hanteerden persoonlijke zegels. De diverse zegelontwerpen en hun spreiding in tijd en ruimte getuigen van economische, politieke, sociale en religieuze veranderingen. Al deze zegels waren gebonden aan standaarden in maat, gewicht en prijs en fungeerden als kwaliteitslabel. Hierdoor wisten consumenten waar het laken vandaan kwam, waardoor kwaliteit aan herkomst gekoppeld werd. In geval van fouten of problemen was echter ook meteen duidelijk wie de verantwoordelijke was. Dit streven naar topkwaliteit werkte echter ook vervalsingen in de hand, die in de meeste gevallen hardhandig de kop ingedrukt werden. Daarnaast doken er op het continent ook imitaties van succesvolle centra op, zelfs lang nadat de oorspronkelijke industrie niet meer werkzaam was.

De historische bronnen geven ons een bepaald beeld van de handel tussen Vlaanderen en het Oostzeegebied, maar in sommige gevallen is deze informatie eerder onbetrouwbaar, onvolledig of gewoon onbestaande. Grote lakencentra zijn goed vertegenwoordigd in de geschiedenis, vaak juist door hun grootschaligheid en belang. Kleine, meer rurale, centra zijn daarentegen vooral gekend door de teruggevonden lakenloodjes. Dit geldt zowel voor de productieplaatsen als de vindplaatsen van deze loodjes. Dit toont aan dat historische en archeologische bronnen altijd vergeleken moeten worden. De meeste zegels van de catalogus in deze thesis waren stadszegels, met slechts enkele duidelijke handelaarzegels. De oorsprong van de zegels uit de Scandinavische landen waren vooral Vlaamse centra, in het bijzonder Gent. Die van Finland en de eigenlijke Baltische staten vertegenwoordigden samen zowel de kleinere als de grote Vlaamse centra Brugge, Gent, Ieper en Doornik en het Brabants centrum Mechelen. Polen handelde voornamelijk met Doornik, terwijl Rusland daarnaast ook contacten had met Ieper en kleinere rurale centra zoals Damme en Poperinge. Engeland tot slot had zeer sterke banden met Mechelen en Brugge, en in mindere mate met andere grotere Vlaamse en Brabantse centra. Er werd ook een grote concentratie vroege loodjes met opschrift Vlaanderen aangetroffen. In Engeland, Estland en in Rusland bleek met zekerheid een rijkere klasse te wonen die zich Iepers en Mechels laken kon permitteren.

Dit onderzoek is nog volop bezig en zal wellicht in de toekomst nog meer inzichten bieden.

Kernwoorden: lakenhandel, lakenloodjes, Vlaanderen, Oostzee

The hey-days of the Flemish and Brabantine cloth trade lasted from the 13th until the 16th century. This trade translated in the material culture, witnessed by lead cloth seals, amongst other things. Cloth seals served as tax and regulation for regionally and internationally traded cloth. They appeared in many forms and sizes, depending on their function and who used them. Every production step, city or trader had its proper seal. All of these were bound to measuring, weighing and pricing standards and functioned as quality mark. Hence consumers knew the source of the cloth, thus relating quality to origin. Consequently, faults and problems immediately traced back to who was responsible. Seals tell us the story of economic, political, social and religious dynamics through their designs and temporal and geographic distribution. Archaeological seal discoveries help us trace the trade connections between Flanders and the Baltic Sea region and assess their importance.

Keywords: cloth trade, cloth seals, Flanders, Baltic Sea

3. Inleiding

“The mere physical appearance of some commodities tells the consumer very little about their quality. He will not know the taste of a wine until he has opened the bottle, he will not know how well his sword is tempered until it has been tried in battle, and he will learn how durable a cloth is only after he has worn it for some time.” – Endrei & Egan (1982, p. 47)

Alleszins vanaf de middeleeuwen ontstond er een noodzaak de kwaliteit van goederen op het eerste zicht te bepalen, zodat mensen meteen waar voor hun geld kregen. In pre-webshoptijden was het nu eenmaal niet zo eenvoudig pakketjes terug naar hun plek van herkomst te sturen indien de kwaliteit ondermaats was. Zeker vanaf het moment dat de handel internationaal verliep kon dit handenvol tijd en geld kosten. De introductie van kwaliteitsmerken zorgde dan ook meteen voor een grote sprong voorwaarts, die ook vandaag nog sporen nalaat. Voornamelijk stoffen werden tijdens de middeleeuwen en vroegmoderne periode een belangrijk kwaliteitsvol product, onder andere voor kleding en beddengoed. Over de lakenhandel is al heel wat inkt gevloeid, maar nieuwe inzichten kunnen onze kijk op de geschiedenis verrijken.

Onderzoeken hoe de lakenhandel functioneerde is heel moeilijk, omdat er nauwelijks fysieke bewijzen van bestaan. Ondanks het feit dat de lakenhandel in de afgelopen eeuwen goed gedocumenteerd werd, kan dit archiefmateriaal en andere historische bronnen ons niet het volledige verhaal vertellen. Lakenloodjes zijn het weinige archeologische materiaal dat van de lakenhandel getuigt en zijn over het algemeen goed bewaard. Onder gunstige omstandigheden bevatten deze loodjes zelfs nog stukken textiel, verfsporen of afdrukken van het laken waar ze aan bevestigd werden. Dat verschaft ons meer informatie over de productie van laken, de verscheidenheid aan praktijken en de eigenheid van elk productiecentrum. Lakenloodjes zijn dus niet enkel nuttig om de verspreiding van de lakenhandel te traceren, ze werpen ook een licht op de personen achter dit laken en het leven in de middeleeuwen en vroegmoderne periode. Lakenzegels bevatten allerhande gegevens, maar het vergt een geoefend oog om ze te kunnen ontcijferen. Zo waren er allerlei geheime codes van individuele handelaars, persoonlijke zegelontwerpen van lakenmakers en zelfs persoonlijke voorkeuren van de verschillende steden; niet enkel in ontwerp maar ook in gebruik en in vorm. Bovendien verschaffen lakenloodjes ons onbedoeld info over de politieke en economische verschuivingen in Europa. Lakenzegels kunnen dus onze blik op de Vlaamse* en Brabantse lakenhandel veranderen en verrijken.

In deze thesis zal ik dieper ingaan op de informatie die lakenloodjes ons verschaffen en de mate waarin deze informatie betrouwbaar genoeg is. Bovendien onderzoek ik óf en hoe lakenloodjes onze historische kennis van de lakenhandel kunnen aanvullen. Is er wel genoeg materiaal om conclusies te

trekken? Hoe ver reikte de Vlaamse lakenhandel in noordoostelijke richting en kunnen we die spreiding louter op de gevonden loodjes terugvoeren? Welke patronen kunnen afgeleid worden uit het onderzoek van loodjes die niet in historische bronnen beschreven worden? Wat zijn de gevaren en problemen die opduiken bij het onderzoek naar lakenzegels?

Mijn onderzoeksgebied zal zich beperken tot Engeland, Noorwegen, Noordoost-Duitsland en alle landen grenzend aan de Oostzee. Dit gebied is nog redelijk onderbelicht, wat het des te interessanter maakt. Ook in de historische bronnen en werken rond lakenhandel komt dit gebied veel minder aan bod, en wordt vaak heel beperkt omschreven. De handel tussen Vlaanderen en het Balticum uitte zich voornamelijk in zout en hout, via de Hanze, en dan met name in de 16^e en 17^e eeuw. Over de periode van de late middeleeuwen tot de postmiddeleeuwse periode wordt nauwelijks een woord gerept. De vroegste melding van Baltische handel in die periode duikt pas eind 16^e eeuw op, wanneer Antwerpse handelaars zich in het gebied gaan vestigen, maar de contacten tussen Vlaanderen en het Baltische Zeegebied begonnen al veel vroeger.

Deze thesis is vooral opgebouwd uit inzichten die gehaald zijn uit een grondige literatuurstudie van publicaties over het ganse onderzoeksgebied. Bijkomend heb ik nog gespecialiseerde onderzoekers persoonlijk aangeschreven die mij verder op weg geholpen hebben, met informatie en publicaties, om een zo volledig mogelijk onderzoek te kunnen uitvoeren. Oorspronkelijk was het nog de bedoeling om zelf lakenloodjes uit Finland te analyseren, maar dit plan moest halverwege afgevoerd worden, wegens ontoegankelijkheid tot de loodjes. De opbouw zal dus beperkt blijven tot een catalogus van zegelpublicaties uit de verrichte literatuurstudie. In sommige gevallen heb ik me er aan gewaagd zelf lakenzegels uit buitenlandse databanken te analyseren, beschrijven en identificeren, maar in vele gevallen was al een plaats van afkomst bekend.

De scriptie start met een korte verklarende woordenlijst als richtinggever voor de begrippen die ik doorheen mijn tekst zal gebruiken; zowel om duidelijkheid te verschaffen als om de opname ervan in mijn thesis te verantwoorden. Aansluitend volgt een korte historische schets van de middeleeuwse en vroegmoderne lakenhandel in Vlaanderen* en Brabant, om vervolgens een idee te geven van de Baltische handel en de opkomst en rol van de Hanze in deze periode en dit gebied. Daarna ga ik verder in op lakenloodjes, hun functie, de verschillende types, vormen en soorten en welke problemen hiermee gemoeid zijn in de identificatie. Nadien behandel ik de historische bronnen waarin de lakenhandel tussen Vlaanderen en het Balticum vermeld wordt. Het daarop volgende hoofdstuk is de eigenlijke catalogus, opgesteld in alfabetische volgorde volgens het land waar de vondsten aangetroffen werden. De paper eindigt met een discussie, een conclusie en een

referentielijst. Als bijlage volgen dan nog voorbeeldafbeeldingen van behandelde Vlaamse lakenloodjes met hun bijhorende vindplaats(en) en een illustratieve grafiek van de vondsten.

3.1. Korte verklarende woordenlijst

- Vlaams

Vlaanderen* en Vlaams* worden met een asterisk aangeduid wanneer het gaat over het middeleeuwse gebied van het Graafschap Vlaanderen. Onder het Graafschap Vlaanderen (of Artesië) komen namelijk ook steden voor die nu Franstalig zijn (zowel Frans als Waals). Deze schrijfwijze wordt gebruikt om verwarring te voorkomen met het huidige Vlaanderen, een term waar ik in mijn thesis veelvuldig gebruik van zal maken om de Vlaamse lakenhandel onder één term te kunnen vatten. Uiteraard staat Vlaams op deze manier voor alles dat onder het middeleeuwse Graafschap Vlaanderen en Hertogdom Brabant viel. Andere steden die in het huidige Vlaanderen liggen, maar niet in de toenmalige gebieden Vlaanderen* en Brabant zijn niet onder deze noemer opgenomen. Steden die nu in het huidige Frankrijk, Wallonië en Nederland zouden liggen horen hier uiteraard wel bij.

- Danzig

Danzig is de oude middeleeuwse benaming voor de huidige Poolse stad Gdańsk. In mijn overzicht geef ik de voorkeur aan de oude naam omdat de meeste van mijn referentiewerken verwijzen naar de havenplaats Danzig. Tenslotte was Danzig in de middeleeuwen voornamelijk een handelsmarkt en havenstad van de Hanze, waardoor de gebiedsgrenzen niet helemaal overeen komen met de huidige stad Gdańsk.

- Engeland

Ook hier neem ik één algemene term in de mond om een heel gebied aan te duiden. In de door mij geraadpleegde werken en bronnen kwamen geen of nauwelijks loodjes uit Schotland voor, waardoor deze hier ook niet zijn opgenomen. Hier gaat het eveneens om de middeleeuwse omkadering van Engeland, zonder dat ik onderscheid heb gemaakt tussen het huidige Engeland en Wales.

- Laken

Voor het grootste deel gaat deze paper over de middeleeuwse stof laken, gemaakt van wol en geweven. Binnen het overzicht kunnen varianten van textiel voorkomen die ik apart zal benoemen, maar mee onder de algemene noemer *laken* zullen opgenomen worden. Dit doe ik omdat men in het Engels over 'cloths' spreekt en hiervoor in het Nederlands geen gepaste vertaling te vinden is. Vele van mijn geraadpleegde bronnen en referentiewerken vinden ook geen consensus over de te gebruiken term en spreken afwisselend over textiel, laken en doek(en) met alle varianten ertussenin.

Aangezien ik het vooral over laken zelf zal hebben, zal deze term frequent gebruikt worden om de stoffen aan te duiden.

- Saai

Saai (Fr. *saie*, E. *say*) – ook wel serge – was de Vlaamse benaming voor zogenaamd droog laken, dat goedkoper was en vooral in Brugge geproduceerd werd (Deploige & Stabel, 2016, p. 248). Van Laere (2019, p. 337) beschrijft het als “een soort wollen stof in keperbinding geweven met kamgaren”. Naast dit goedkope laken werd ook luxelaken geproduceerd, aanvankelijk vooral in Ieper en Gent, dat meestal ‘vettig’ wollen laken was (Deploige & Stabel, 2016, p. 248; Coornaert, 1950, p. 63). Tegen eind 15^e tot 16^e eeuw was de vraag naar zulke dunnere, lichtere stoffen, die in Vlaanderen geproduceerd werden van Spaanse wol, groter (Rodenburg, 2011a, p. 17).

- Baltisch Zeegebied

Strikt genomen bestaat het Balticum enkel uit de landen Estland tot Litouwen, maar in het kader van deze paper en om mijn onderzoeksgebied zo breed mogelijk uit te spreiden worden alle landen rond de Oostzee meegerekend. In het zuiden wordt het gebied afgebakend tot noordoost-Duitsland, waar de belangrijke handelsstad Lübeck ligt, in het oosten het voornamelijk Europese gedeelte van Rusland, in het noorden volledig Scandinavië met Finland en doorgetrokken tot aan Engeland in het westen. Hoewel het hier dus, in de huidige context, over verschillende gebieden gaat, was dit handelssysteem in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd een belangrijk netwerk tussen de Lage Landen en het Baltisch Zeegebied. Voor de gemakkelijheid wordt het hele gebied dus aangeduid als Baltisch(e staten), Balticum of Baltisch zeegebied.

- Öresund

Öresund, Øresund of Sont – Engels: The Sound – is de nauwe zeestraat tussen de regio Seeland in Denemarken en Scania in Zweden die de Atlantische Oceaan en de Baltische Zee verbinden (Frandsen, 1998, p. 28). Sinds eind 15^e eeuw brachten handelaars hun waren niet meer via het land naar het Balticum maar maakten ze gebruik van de zeestraat om via de Noordzee hun handel in het Balticum af te zetten (Vlerick, 2006, p. 62-63; Lesger & Wijnroks, 2005, p. 18). Op deze zeestraat, die afwisselend gecontroleerd werd door Zweden en Denemarken, moesten ze wel tol betalen (Vlerick 2006, p. 62-63). Handelaars waren dus als het ware overgeleverd aan de goodwill van deze controleurs om te mogen passeren (Vlerick, 2006, p. 62-63). Ook vandaag is de Sont nog een drukke zeestraat, met uiteraard heel wat scheepsrampen tot gevolg.

- Doornik

Doornik is een beetje een vreemde eend in de bijt binnen de catalogus. Het is één van de weinige Belgische steden die gesticht werd in de Romeinse Tijd (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 112). Gedurende de middeleeuwen was er regelmatig wissel van de macht in Doornik, waarbij de stad zowel onder Frans als onder Vlaams* gezag viel (Van Laere, 2019, p. 42). De textielproductie van Doornik was echter voor het grootste deel Frans, vandaar de fleur-de-lis, maar aangezien het geografisch gezien in het Graafschap Vlaanderen lag wordt het centrum toch in de catalogus opgenomen (Egan, 2010, p. 58). Sinds de 11^e eeuw is er in Doornik sprake van een lakenindustrie, hoewel de grootste economische activiteit toen ingenomen werd door steengroeves (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 112). Ook de vormgeving van de zegels was eerder afwijkend ten opzichte van de meeste besproken zegels in de catalogus. De scharnierzegels zouden volgens Van Laere (2019, p. 42) ondanks hun tamelijk kleine afmetingen toch voorzien zijn van een dubbele vergrendeling, met andere woorden met twee klinknagels en vermoedelijk ook nog een verbindingsstrook. Zelfs de pijpzegels uit Doornik gaven een vreemde indruk, aangezien ze eerder rond waren dan de algemeen voorkomende vierkante vorm (Van Laere, 2019, p. 42). De iconografie van Doornikse zegels is relatief gemakkelijk te herkennen, aangezien ze van de 13^e tot de 15^e eeuw varianten op eenzelfde thema droegen, namelijk een stadspoort met kantelen geflankeerd door twee torens en aan de keerzijde een Franse lelie (Van Laere, 2019, p. 42). Vanaf de 12^e eeuw handelden Doornikse kooplieden met de Londense Hanze, waardoor Doorniks laken wijdverspreid werd (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 112). Doornikse zegels zijn gemakkelijk tot in Moldavië, Polen en ver in Rusland te vinden (Van Laere, 2019, p. 42). Tegen eind 14^e eeuw was de Doornikse lakenhandel in vrije val, voornamelijk door militaire conflicten aan haar grenzen (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 112).

4. Korte historische schets lakenhandel

4.1. Evolutie lakennijverheid en -handel

De buitenlandse handel in Vlaanderen* ontstond aan het eind van de 10^e eeuw en uitte zich vooral in lakenhandel, die zeer succesvol was, aangezien er in de 11^e eeuw al Vlaams* laken tot in Novgorod verscheept zou zijn aan de tolprijs, een bewijs van de kwaliteit (Coornaert, 1950, p. 62). Tegen de 12^e eeuw en de eerste helft van de 13^e eeuw begon men uit te breiden naar Italië, Duitsland, Centraal-Europa, Frankrijk en het Iberisch schiereiland (Coornaert 1950, p. 62). De belangrijkste steden op dat moment waren Atrecht en Ieper, die vooral naar het zuiden uitvoerden, Gent naar Duitsland, en vervolgens Dowaai, Rijsel, Sint-Omaars en Brugge naar alle uithoeken van Europa (Coornaert, 1950, p. 62; Deploige & Stabel, 2016, p. 242). Brugge was bovendien één van de meest dynamische textielindustrieën tussen de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne periode in Vlaanderen (Egan, 2010, p. 56). Aangezien de lakenhandel fortuinen verwierf ging men meer specialiseren en verbeteringen aanbrengen, waardoor er kwaliteitsvol en origineel laken gemaakt werd en iedere stad haar eigen merk kreeg (Coornaert, 1950, p. 62). Deze concentraties van gespecialiseerde lakencentra zorgden voor een commercieel voordeel (Coornaert, 1950, p. 62). Deploige en Stabel (2016, p. 240) bevestigden dat deze concentratie “exportgeoriënteerde industrie”, zoals ze het noemden, de regio uniek maakte in Europa, en dan voornamelijk de massale specialisatie in wollen lakenproducten. Hierdoor werd textiel samen met landbouw één van de grootste economische sectoren in middeleeuws Europa en werkte zo als een magneet op nationale en internationale werkrachten (Deploige & Stabel, 2016, p. 240).

De textielactiviteit begon al in de Romeinse periode en werd in de vroege middeleeuwen verder gezet in lage concentraties over het West-Vlaamse platteland in de vorm van *pallia fresonica*, waarna de eerste echte kleine centra ontstonden in 1373 (Coornaert, 1950, p. 63; Kirjavainen, 2009, p. 90; Eryvynck et al., 2012, p. 157). Artesië had al in de Romeinse tijd ervaring met het fokken van schapen en wolbewerking, waarna de sector vanaf de Karolingische tijd een eerste keer uit zijn voegen barstte en Vlaanderen* mee in de verspreidingsgolf opnam (Deploige & Stabel, 2016, p. 241; Dewilde et al., 1998, p. 34). Zo nam vanaf de 8^e eeuw de industrie voor het eerst aanzienlijk toe, zodat Atrecht in de 9^e eeuw en Gent in de 10^e eeuw al een groot wolcentrum kenden (Dewilde et al., 1998, p. 33). De regio profiteerde vooral van een beschikbare werkreserve, alsmede de aanwezigheid van ruwe materialen zoals wol en haar centrale ligging in de rivierdelta, waardoor de handelscentra en afzetmarkten gemakkelijk bereikbaar waren (Deploige & Stabel, 2016, p. 240). Schapen werden in grote getale geteeld op de zoutmoerassen langs de kust en de intergetijdenzone meer naar het binnenland (Dewilde et al., 1998, p. 33). De fijne wol werd meteen verwerkt, ofwel langs de lange zoute kustzone tussen Calais en Brugge ofwel op geïmproviseerde terpen (Dewilde et al., 1998, p.

34). Tussen de 11^e en 12^e eeuw kende de lakennijverheid in Vlaanderen* en Artesië een hoge groei, terwijl dit in Brabant en het prinsbisdom Luik voor lange tijd een eerder kleinschalige productie was, gericht op de regionale markt (Deploige & Stabel, 2016, p. 241). Vanaf de 13^e eeuw begonnen ook deze laatste twee mee op de kar van de internationale lakenindustrie te springen (Deploige & Stabel, 2016, p. 241).

In de vroege middeleeuwen was het maken van laken uit wol en vlas vooral vrouwenarbeid, uitgevoerd in de beperkte ruimte van hun eigen huis op het platteland, als onderdeel van de taakplichten aan de landheer (Deploige & Stabel, 2016, p. 241). In kerkelijke en koninklijke gebouwen waren er al grotere textielproductieplaatsen, de *gynaecia*, met een zekere vorm van specialisatie die één productielijn vormden: van het voorbereiden van de wol tot het eigenlijke weven (Deploige & Stabel, 2016, p. 241; Dewilde et al., 1998, p. 34). Ook hier werkten vrouwen, vaak jong en onvrij, en geassocieerd met promiscuïteit, die hun taken uitvoerden in zogenaamde *Grubenhäuser*, onder een afdak of zelfs onder de blote hemel (Deploige & Stabel, 2016, p. 241). Vooral de innovatie van marktgerichte producten en de organisatie van de werkkraft lanceerden de lakennijverheid naar zijn stedelijk hoogtepunt (Deploige & Stabel, 2016, p. 241).

Terwijl tegen de 11^e eeuw de schapenfokkerij in Brugge afnam, grotendeels door het langzaam droogleggen van het Zwin, plantte de graaf van Vlaanderen in het IJzergebied verschillende zogenaamde *bercariae*, grote schapenboerderijen, in het landschap in (Dewilde et al., 1998, p. 35-36). Het is aan de randen van de Vlaamse* zoutmoerassen dat die clusters schapenboerderijen uitgroeiden tot rechtmatige steden, waarvan Brugge, Ieper en Veurne de drie belangrijkste op dat moment waren (Dewilde et al., 1998, p. 37). Rond het jaar 1000 was wol volledig gecommmercialiseerd in Vlaanderen* en werd het per schip lokaal uitgevoerd tussen Doornik en Gent (Dewilde et al., 1998, p. 37). De stad Ieper profiteerde zowel van haar gunstige positie aan het water als aan een belangrijke handelsweg om haar dure fijne laken over Europa te verspreiden, wat tevens de Italianen naar de wereldvermaarde jaarmarkt lokte (Dewilde et al., 1998, p. 38; p. 45). Tegen de jaren '30 van de 12^e eeuw circuleerde er al Iepers laken in de belangrijke Russische havenstad Novgorod (Dewilde et al., 1998, p. 45).

Vanaf het moment dat stedelijk laken op het internationaal toneel hoge ogen gooide speelden de plattelandscentra een eerder ondergeschikte rol (Coornaert, 1950, p. 63). Eind 12^e eeuw startte men al Hanzeatische handel met Londen in laken en saai, maar dit laken werd voornamelijk lokaal verhandeld en was eerder van inferieure kwaliteit (Coornaert, 1950, p. 63). Toen de lokale wol aangevuld werd met Engelse wol ging de kwaliteit erop vooruit, waardoor de (internationale) vraag naar Vlaams* laken alleen maar toenam (Deploige & Stabel, 2016, p. 242). Dit kwaliteitslaken was één van de eerste producten van Engelse wol, die sinds de eerste helft van de 12e eeuw in Vlaanderen* ingevoerd werd (Dewilde et al., 1998, p. 38). Door de achteruitgang van de lokale

productie van wol, vermoedelijk door het dichtslibben van de IJzerbedding, lag de weg vrij voor import uit Engeland, een verschuiving waar ook de kuststeden Diksmuide en later Nieuwpoort winsten uithaalden (Dewilde et al., 1998, p. 38). De vroegste stoffen uit Vlaanderen* en Brabant die naar Engeland geëxporteerd werden, waren voornamelijk linnen of halflinnen, die in Engeland niet voorradig waren (Egan, 2010, p. 62). Zo waren satijnen en andere gespecialiseerde lakenstoffen uit Brugge nog niet in bulk verkrijgbaar in Engeland, door gebrek aan zulke gespecialiseerde productiecentra (Egan, 2010, p. 62).

De verstedelijkte lakenindustrie legde ook nieuwe genderpatronen bloot: door de vervanging van de oude verticale weefgetouwen door veel zwaardere exemplaren namen mannen het weversberoep van vrouwen over (Deploige & Stabel, 2016, p. 242). Vrouwen richtten zich enkel nog op het spinnen, maar werden onderbetaald voor hun arbeid en gaandeweg verdwenen ze helemaal in de door mannen geleide gildesamenleving van de 13^e eeuw (Deploige & Stabel, 2016, p. 242).

De 13^e eeuw betekende het economische hoogtepunt voor de Vlaamse lakennijverheid en overall rezen lakenhallen in het landschap op, zowel in Vlaanderen* als in Brabant, dat met Mechelen, Antwerpen en Brussel ook enkele grote spelers op het internationale schouwtoneel plaatste (Deploige & Stabel, 2016, p. 248). In steden als Ieper, Brugge, Dowai en Gent was de invloed van lakenmakers zodanig groot dat ze mee in de politieke sferen zetelden en belforten optrokken, als ultiem symbool van burgerlijke macht (Deploige & Stabel, 2016, p. 248). Heel Europa, groot en klein, arm en rijk, kreeg wollen laken uit Vlaanderen*, Brabant en Artesië aan de deur geleverd wat soms leidde tot wrevel onder bepaalde centra die allemaal dezelfde afzetmarkt wilden inpalmen (Deploige & Stabel, 2016, p. 248).

De stedelijke lakencentra kenden wisselende successen, zeker toen er een nieuwe speler ten tonele verscheen die zich niet aan de oude regels en tradities van de lakenhandel hield (Coornaert, 1950, p. 63-64; Deploige & Stabel, 2016, p. 240). In de succesjaren werd kwaliteitsvol laken geproduceerd van Engelse wol, maar tussen de 14^e en 16^e eeuw vernieuwde men de technieken en ontstond de nieuwe draperie bovenop de oude draperie, gemaakt van inferieure Spaanse wol (Coornaert, 1950, p. 64). In Brugge zou men al vanaf de 13^e eeuw gebruik gemaakt hebben van deze fijne Spaanse merinowol (Dewilde et al., 1998, p. 21). Ieper werd de stad bij uitstek voor duur Vlaams laken door in de 13^e eeuw over te schakelen van deels *half lakene*, dat aan een goedkopere prijs verkocht werd, naar uitsluitend duur laken dat grote aftrek kende op de buitenlandse markt, waardoor Poperinge in de schaduw van de grote stad Iepers “droghe plaine lakene” verkocht (Coornaert, 1950, p. 65). Dit inferieure laken kende echter weinig succes, ondanks het feit dat het voldeed aan de eisen van het cliënteel en dat de rurale centra vooral de oude lakentraditie voortzetten (Coornaert, 1950, p. 65). De lakenhandel was uiteraard gebonden aan wetmatigheden en keuren, gegeven het charter van Johanna dat Langemark de status van lakencentrum gaf, alhoewel de productie ervan gebeurde in

absolute vrijheid in de openbare sfeer (Coornaert, 1950, p. 66-67). Gravin Johanna van Constantinopel schreef in 1224 eveneens een charter uit, waarin ze de eerste vijftig mannen die zich in Kortrijk zouden vestigen een levenslange belastingvrijstelling voorschotelde om de lakenindustrie op het platteland op te wekken en zo als tegenwicht te dienen voor de stedelijke zwaargewichten (Deploige & Stabel, 2016, p. 247).

Onder het succes van de grote lakencentra ontstonden ondernemerskapitalisten in de 13^e eeuw, waardoor handelaars plots in status stegen en zich gingen organiseren in de steden die hen groot gemaakt hadden (Coornaert, 1950, p. 67; Deploige & Stabel, 2016, p. 249). De exclusiviteit van de sector creëerde bepaalde privileges en zorgde niet alleen voor betere welvaart in de steden, maar ook voor een inkomen voor de prins (Deploige & Stabel, 2016, p. 240). Omdat meer dan de helft van de bevolking in de middeleeuwse steden afhankelijk was van de lakensector vonden er ook verschuivingen plaats van zodra de lakennijverheid steeds meer uitbreidde: de rol van de stad in de internationale handel, de specialisatie van burgers, de grootte van de steden en dus ook de populatiedruk, maar ook de contacten met de periferie namen in belang toe van zodra de stedelijke centra marktgerichte obstakels moesten overwinnen (Deploige & Stabel, 2016, p. 240). Er ontstonden twee groepen binnen de lakencentra, namelijk de koopmanondernemers en later de lakenmakerondernemers, die naast de kleine groep gilden kwamen te bestaan (Coornaert, 1950, p. 68). Die gilden speelden een belangrijke rol in het overleven van de sector, door mee te varen met de vernieuwingen binnen de industrie (Deploige & Stabel, 2016, p. 240). De koopmanondernemers ontstonden uit oorspronkelijk kleine familiebedrijven die een eigen ambacht hadden, maar die later gefuseerd werden tot grote industriële bedrijven waarvan de grootste groep senior medewerkers was (Coornaert, 1950, p. 68). Deze groep drukte zijn stempel op de steden en op de industrie, waardoor ze aanvankelijk de sector in leven hielden (Deploige & Stabel, 2016, p. 240-241). Daar de onvermijdelijke groei van deze handelaartoplaag leidde tot allerlei conflicten van zowel proletariaat als middenklasse, werden embargo's op de lakenproductie gezet zodat arbeiders zonder werk vielen (Coornaert, 1950, p. 68-69; Deploige & Stabel, 2016, p. 248-249). Dit was op lange termijn economische zelfmoord en deze tijdbom barstte in de 14^e eeuw, toen allerlei revolutionaire bewegingen uitbraken die zich verzetten tegen dit misplaatst kapitalisme en de bezielers ervan (Coornaert, 1950, p. 69). Tegen dan had de Vlaamse lakenhandel al enkele tegenslagen op zijn naam staan, waaronder de dreiging van concurrerende markten in eigen land en in het buitenland, de ontwikkeling van nieuwe markten voor nieuwe producten, het verhuizen van de handel naar het Oosten, en uiteraard aloude economische en sociale conflicten, bovenop de politieke druk op binnen- en buitenland (Coornaert, 1950, p. 69-70; Rorke, 2006, p. 271; Deploige & Stabel, 2016, p. 250). Eind 13^e eeuw tot halverwege de 14^e eeuw sputterde de Vlaamse* lakenmotor nog en slaagde

er zelfs in ondanks alles nog superieur te blijven, maar tegen eind 14^e eeuw blies hij zijn laatste adem uit door onomkeerbare moeilijkheden in de industrie (Coornaert, 1950, p. 70). Vele stedelijke centra kregen de doodsteek van hun eigen rurale burens en terwijl sommigen van deze centra conflicten startten of probeerden op hetzelfde elan hun industrie recht te trekken, traden enkele rurale centra, zoals Poperinge, Diksmuide en Kortrijk, uit de schaduw van hun grote buur traden en vonden zichzelf glansrijk heruit (Coornaert, 1950, p. 70-72). De Vlaamse* lakenhandel voerde broodnodige vernieuwingen door, waardoor diverse nieuwe producten ontstonden: leper bleef tot eind 14^e eeuw duur laken verkopen dat als equivalent diende voor Mechels laken, Kortrijk verkocht goedkoper laken in gebieden weg van Italië en voerde zo concurrentie met leper, en Poperinge verkocht zowel gezalfd laken als “Leysche lakene” ter vervanging van droog lepers laken (Coornaert, 1950, p. 73-74; Rorke, 2006, p. 271; Deploige & Stabel, 2016, p. 250-251). De Engelse wolexport leed enorm onder deze veranderingen en probeerde dit verlies te compenseren door zijn eigen laken te verkopen nu de concurrentie van Vlaanderen grotendeels uit de weg was (Rorke, 2006, p. 275). Ook Schots laken was populair onder de stedelijke armen in Vlaanderen die zelfs het goedkopere lokale laken te duur achtten en hun populariteit groeide bovendien nog meer toen de Europese economie langzaam terug op zijn poten terecht kwam en overschakelde naar goedkopere en lichtere textielen (Rorke, 2006, p. 277). Door de internationale concurrentie, trokken de handelaars zich steeds meer terug van de markt waardoor de controle nu voornamelijk in handen viel van de lakenmakers zelf, die hierdoor zelf op de sociale ladder konden klimmen (Deploige & Stabel, 2016, p. 251). Met name de weversgilden en vollersgilden speelden een belangrijke rol in deze politieke en sociale verschuivingen, aangezien zij deelnamen aan de Guldensporenslag in Kortrijk in 1302, met gemengd succes door het afstaan van Artesië aan het Franse koninkrijk (Deploige & Stabel, 2016, p. 251). De overwinning van deze slag was wel goed nieuws voor de nieuwe middenklasse van lakenmakersondernemers in Vlaanderen* en Brabant, die nu politieke slagkracht kreeg in alternatieve bestuursorganen over het ganse gebied (Deploige & Stabel, 2016, p. 252). Maar ook in de 14^e- en 15^e-eeuwse “egalitaire” samenleving groeide er ongenoegen tussen prominente groepen; vooral in Gent en Mechelen zat het er bovenhands op tussen de wevers en vollers, waardoor ook de industriële organisatie een radicale transformatie onderging: de gildehiërarchie (Deploige & Stabel, 2016, p. 252-253). De gildemeesters reguleerden steeds meer de kwaliteitscontrole van laken en screenden (en leidden) de arbeiders zorgvuldig op: hun integriteit en kunde stonden zowel garant voor de kwaliteit van het laken als voor de daaraan toebehorende prijs (Deploige & Stabel, 2016, p. 255).

De 16^e eeuw stond garant voor vele veranderingen, namelijk het epicentrum van de lakenhandel verschoof van Brugge naar Antwerpen, inferieure wol vanuit alle uithoeken primeert op kwaliteitswol en de industriële vrijheid werd ingebonden (Coornaert, 1950, p. 83-86). Steden als Mechelen en

leper (vooral in naam) profiteerden van de exclusieve status van hun duur luxelaken om de overgang van de 15^e naar de 16^e eeuw nog door te komen, maar ook zij moesten langzaam inboeten in kwantiteit (Deploige & Stabel, 2016, p. 259). Vele wevers veranderden echter van specialisatie en legden zich, vooral in Brussel en Oudenaarde, succesvol toe op de ambacht van tapijtmaker, terwijl anderen de grootstedelijke middenklasse bedienden, in disciplines als goudleerbewerking, schilderkunst, boekdrukkunst, miniatuurkunst etc. (Deploige & Stabel, 2016, p. 259). Kortrijk slaagde erin haar linnenproductie op punt te houden, diende als doorvoermarkt voor haar achterland en produceerde eveneens servetten en tafellakens uit damast (Deploige & Stabel, 2016, p. 259). Een kleine groep steden bracht goedkoper gemengd textiel op de markt en in Antwerpen ontplooidde de zijdeproductie zich (Deploige & Stabel, 2016, p. 259). In de meeste van deze steden kwam het initiatief van de gildemeesters, die, door de herorganisatie van hun autoriteit, nu lijnrecht tegenover elkaar stonden (Deploige & Stabel, 2016, p. 260). In Brugge werkte het succes van Hondshoote als textielcentrum als stimulans om een goedkoper en lichter textiel, saai, nieuw leven in te blazen, een industrie die echter door ongeorganiseerde proletarische textielwerkers gestart werd, wat zich dan ook kenmerkte in de kwaliteit (Deploige & Stabel, 2016, p. 260). De lage lonen, de hoge prijs voor levensmiddelen, de razende golf van het protestantisme die een goede voedingsbodem vond bij de geletterde textielwerkers, en de gewelddadige vervolgingen dwongen Vlaamse wevers uit te wijken naar Holland, Engeland of Noord-Duitsland (Deploige & Stabel, 2016, p. 260; Rorke, 2006, p. 280; Denucé, 1938, p. 20; p. 30). Antwerpse kapitaalschietters stimuleerden de Hollandse Gouden Eeuw en de Vlaamse wevers brachten de nieuwe draperie, een traditie die voornamelijk op Engelse technieken gebaseerd was, naar Engeland (Deploige & Stabel, 2016, p. 260-261; Rorke, 2006, p. 280). Tussen 1563 en 1564 zou de Antwerpse markt voor een korte tijd gesloten zijn geweest voor de handel naar en met Engeland, waardoor Vlaamse stoffen vervangen werden door Duitse, maar Egan (2010, p. 62) vermoedde dat vooral specifieke stoffen vanuit Vlaanderen nog wel de oversteek naar Engeland maakten. Engelse stoffen werden eind 16^e eeuw nog in Antwerpen afgewerkt, maar het zwaartepunt van de industrie was ondertussen al naar Engeland verhuisd (Deploige & Stabel, 2016, p. 259).

4.2. De Hanze

De Duitse Hanze eind 13e eeuw ontstaan in Lübeck uit een coöperatie tussen internationale handelaars, is opgericht uit noodzaak om de rechten van handelaars in het buitenland te beschermen (Denucé, 1938, p. 11; Wubs-Mrozewicz, 2012, p. 6; p. 15). Dit netwerk van internationale kooplieden verschafte de leden bepaalde privileges in de steden waar ze gevestigd waren (Wubs-Mrozewicz, 2012, p. 6). De hertog van Brabant verleende de Duitse handelaars die de Brabantse jaarmarkten bezochten in de 13e eeuw al het privilege zich daar te vestigen, wat telkens opnieuw verlengd werd tot in de 16e eeuw (Denucé, 1938, p. 12). Rond ongeveer dezelfde tijd werden aan de Duitse kooplieden in Vlaanderen* door gravin Margaretha II privileges geschonken, waaronder tolkortingen op Damme en Brugge (Henn, 2009, p. 19). De organisatie was opgericht met het oog op samenwerking tussen handelaars in een internationale setting, om de handelsrechten te garanderen en om elkaar te steunen en te verdedigen, in een periode van grote economische groei en een gigantische bevolkingsstijging (Wubs-Mrozewicz, 2012, p. 6; p. 12-13). Initieel waren vooral handelaars lid en was het een netwerk van gelijken, hoewel sommigen wel bepaalde privileges hadden, maar later werd dit systeem doorgetrokken naar de steden (Wubs-Mrozewicz, 2012, p. 6-7). Wat de Hanze zo speciaal maakte, was dat er geen hiërarchie heerste en dat iedereen vrijwillig kon toetreden of uittreden, allemaal met het oog op handel en winst (Wubs-Mrozewicz, 2012, p. 7). Vaak waren het handesgilden in binnen- en buitenland die samenklitten en zo in het Hanzenetwerk meestapten, waardoor toekomstige Hanzeleden konden profiteren van de familiebanden en de handelspatronen van hun voorgangers in de diaspora (Wubs-Mrozewicz, 2012, p. 9-10; Lesger & Wijnroks, 2005, p. 18). Leden moesten bijvoorbeeld ook enkel eed afleggen aan het Hanzekantoor waar ze aan gebonden waren en niet aan de gehele Hanze, en sociale contacten bleven ook vaak beperkt tot deze kantoren (Wubs-Mrozewicz, 2012, p. 9). Hanzehandelaars rekenden op de goede reputatie en betrouwbaarheid van hun collega's, aangezien zij die hier aan verzuimden van het netwerk afgesneden werden, waardoor ook vooral een cultuur van stimuleren en steunen heerste (Wubs-Mrozewicz, 2012, p. 10). Wie aangesloten was op het Hanzenetwerk had altijd toegang tot up-to-dateinformatie, om interne conflicten te vermijden en de voortgang van de handel te garanderen (Wubs-Mrozewicz, 2012, p. 10). Dit betekende dat er een grote graad van alfabetisme bestond binnen de Hanze en dat het Duits (Middensaksisch) voor een vlotte communicatie en persoonlijkere connecties tussen handelaars als lingua franca werd vastgelegd (Wubs-Mrozewicz, 2012, p. 10). De Hanze stond in het teken van de collectiviteit op alle vlakken en niveaus en dacht daarom ook aan handelaars van lage komaf: niet alleen kon iedereen naar eigen goeddunken toetreden en zich opwerken binnen het netwerk, maar ook de organisatie en de administratie was laagdrempelig (Wubs-Mrozewicz, 2012, p. 10-11). Bovendien was de geografische spreiding van het netwerk van uitzonderlijk niveau: ze werkten zeker 500 jaar van de Oeral tot Portugal en van

Groenland tot Centraal-Duitsland (Wubs-Mrozewicz, 2012, p. 11-12). Ondanks de weidsheid van dit netwerk, was de organisatie eerder kleinschalig. De handel gebeurde via een klein aantal doorvoerhavens en een viertal gespecialiseerde centra (*Kontore*), namelijk Lübeck, Brugge, Londen en Novgorod (Wubs-Mrozewicz, 2012, p. 15).

Vanaf de tweede helft van de 16^e eeuw ondergingen centrale machtsbastions, die toen meer macht kregen, een poging tot hervorming van de Hanze in een stedelijke liga (Wubs-Mrozewicz, 2012, p. 8; Lesger & Wijnroks, 2005, p. 18). Doordat ook de steden hun autonomie verloren, moesten ze samen met de handelaars op zoek naar alternatieve vormen van commerciële en politieke betrekkingen (Wubs-Mrozewicz, 2012, p. 8). Toen het Zwin dichtslibde en Brugge zijn positie van internationale handelsstad verloor, verhuisden het centrum en het Hanzekantoor in de 16e eeuw naar Antwerpen, dat, in tegenstelling tot Brugge, wel de vrije handel en wereldeconomie vrijwaarde (Denucé, 1938, p. 15). De Hanzekooplieden kregen hier het exclusieve recht Rijnlandse en Oost-Duitse wol in te voeren en te bewerken, die goedkoper bleek dan de Spaanse wol (Denucé, 1938, p. 16). Antwerpen bloeide als handelsstad, doordat ze contacten onderhield met zowel Keulen als Spanje, maar de komst van de Spaanse hertog Alva gooide al snel roet in het eten (Denucé, 1938, p. 16; p. 20). De Hanzehandelaars ontvluchtten zijn terroristisch bewind en trokken naar het Rijnland, maar de schepen bleven voorlopig wel nog in grote getale aanmeren in de haven van Antwerpen (Denucé, 1938, p. 20). Onder de calvinisten probeerde de stad tevergeefs de kooplieden op haar grondgebied te houden, maar eenmaal het einde van de stad naderde zocht het merendeel van de handelaars andere oorden op (Denucé, 1938, p. 29). Steden als Amsterdam, Emden en Hamburg vulden tegen eind 16e eeuw het gat dat Antwerpen achtergelaten had op en probeerden zichzelf in de kijker te werpen om zoveel mogelijk handelaars naar hun stad te trekken (Denucé, 1938, p. 29).

4.3. Vlaanderen en het Balticum

In de middeleeuwen liepen er drie verschillende handelswegen over het continent die met elkaar verbonden waren (Lesger & Wijnroks, 2005, p. 15). De eerste handelsweg ging via de Middellandse Zee en werd bediend door Italiaanse handelaars uit Genua en Venetië, die voornamelijk goud- en zilverwerk en luxueus zijdelaken uit Italië verruilden voor ruwe zijde, mohair en specerijen uit het oosten (Lesger & Wijnroks, 2005, p. 15). De tweede lijn liep diagonaal over het continent, van Noord-Italië via de Alpen over de Rijn naar de Zuidelijke Nederlanden, bediend door Vlaamse, Duitse en Italiaanse handelaars, voor het vervoer van laken, koper-, goud- en zilverwaren, wapens, specerijen etc. (Lesger & Wijnroks, 2005, p. 15). De laatste verbinding was de Baltische handelsweg, voornamelijk bediend door Duitse Hanzehandelaars, die een monopolie hadden over de westelijke scheepvaart en onder andere huiden, graan, hout en hennep uit het oosten verhandelden voor Vlaams laken, linnen, bier en specerijen uit het westen (Lesger & Wijnroks, 2005, p. 15; Denucé, 1938, p. 20-21; Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 103). Deze handel verliep zowel via de Hanzenetwerken als via een directe lijn tussen het thuisland en het gastland (Denucé, 1938, p. 22). De Hanzesteden in het Balticum waren vaak voorposten van belangrijke handelscentra of waren opgesteld door de Teutoonse Orde (Denucé, 1938, p. 28).

Rond 1157 ontstond in het Balticum het eerste poortsysteem met gespecialiseerde havens, bij gebrek aan Russische expansiedrang onder de hevige politieke druk van Scandinavië (Lesger & Wijnroks, 2005, p. 17). De Duitse handelaars – gesteund door de Teutoonse Orde – zochten nieuwe handelsgronden in het oosten en na de stichting van Riga breidden ze hun invloedssfeer langzaam uit tot in Pskov en Polotsk (Lesger & Wijnroks, 2005, p. 17-18; Małowist, 1937, p. 38; Czaja, 2012, p. 237). Ook Danzig, Stockholm en Finland kregen massa's Noord-Duitse handelaarmigranten over de vloer (Małowist, 1937, p. 38). In de 13e eeuw maakten de Baltische steden een politieke, sociale en culturele groei door, waardoor de nood aan importgoederen, vooral luxegoederen, uit het westen toenam (Czaja, 2012, p. 237).

De handel tussen de Lage Landen en het Baltische gebied gebeurde via Riga of via Lübeck (Denucé, 1938, p. 28; Lesger & Wijnroks, 2005, p. 18; Czaja, 2012, p. 237). Lübeck was in de 13e eeuw de voornaamste toegangsweg tot de Baltische regio en diende als doorvoerhaven voor goederen voor het westen, die via Hamburg tot in de Lage Landen aangeleverd werden (Lesger & Wijnroks, 2005, p. 18). In de eerste helft van de 13^e eeuw was Visby nog het belangrijkste commercieel centrum van het Balticum, maar door de Saksische graven nam Lübeck deze vooraanstaande rol over (Małowist, 1937, p. 38; Czaja, 2012, p. 238). Tegen het eind van de 13^e eeuw verzekerden de Lübeckse handelaars voor zichzelf een toegang tot Polen, om er zich te settelen en er handel te drijven (Małowist, 1937, p. 38). Vanaf midden 14^e eeuw verloor Lübeck echter haar vooraanstaande positie door de openzeeroute

die langs de Deense zeestraat Öresund passeerde (Lesger & Wijnroks, 2005, p. 18; Czaja, 2012, p. 238). Hieruit groeide een alternatieve route over land, buiten de invloedssfeer van de Hanze, die vanaf 1500 gedomineerd werd door Nürembergse handelaars in luxegoederen in ruil voor huiden en was (Lesger & Wijnroks, 2005, p. 18). In het zuiden was een zeeroute opgericht door de Italianen langs de Zwarte Zee, die diende als toegangsweg naar Centraal- en Oost-Azië (Małowist, 1937, p. 38-39; Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 104). De Poolse koning gaf Poolse handelaars het alleenrecht om handel te voeren tussen oost en west via haar belangrijkste Poolse handelssteden Lwów, Krakow en Toruń (Małowist, 1937, p. 40). Dit leidde tot een conflict tussen Polen en Duitsland, dat zich uitte in een alternatieve route over land tussen Brugge en Polen, zonder langs Toruń te moeten passeren (Małowist, 1937, p. 40). Deze route was echter zó omslachtig dat de Poolse handelaars hun rol als tussenpersoon in de handel tussen het westen en het oosten uiteindelijk opgaven (Małowist, 1937, p. 40). In de 15^e eeuw waren de Armeniërs de grootste groep handelaars in Zuidoost-Europa, die Vlaamse, Engelse en Duitse wollen stoffen aankochten in Lwów, ingevoerd door Poolse handelaars, en deze verder (noord)oostwaarts brachten (Małowist, 1937, p. 39). De oorlog tussen Polen en Duitsland verhinderde lange tijd de handel, waardoor Toruń ingeruild werd voor Danzig, dat zo een monopolie verwierf op maïs en bosproducten naar Engeland en Nederland (Małowist, 1937, p. 40). De rol van Lübeck werd midden 15^e eeuw ingevuld door Engelse en Nederlandse handelaars, die hout en voedsel rechtstreeks naar de Nederlanden en Engeland brachten, terwijl ze oosterse producten uitvoerden (Małowist, 1937, p. 40). Volgens Kirjavainen (2009, p. 93) waren de Vlaamse* handelaars rond de 15^e eeuw door de Nederlandse handelaars uit het Baltische gebied verdreven, het lot dat ook de Engelsen tussen de 15^e en 16^e eeuw deelden. Dit gold ook voor de import van Vlaams (en Engels) laken dat vervangen werd door goedkoper en inferieur laken (Czaja, 2012, p. 239). De Italianen zorgden dan weer voor de regelmatige aanvulling van de oosterse goederen, omdat de Westerse handelaars de overtocht naar het Zwarte Zeegebied niet wilden riskeren (Małowist, 1937, p. 40). Tot begin 15^e eeuw liep de belangrijkste handelsroute tussen Lübeck en Novgorod, maar in 1494 werd hier het Hanzekantoor gesloten, waardoor deze lijn voorgoed opgedoekt werd (Lesger & Wijnroks, 2005, p. 18; Czaja, 2012, p. 238).

Vanaf 1500 kreeg de transcontinentale handel concurrentie van de trans-Atlantische handel en de instroom van goud en zilver uit Amerika, waardoor het economisch zwaartepunt naar de westelijke kusten verschoof (Lesger & Wijnroks, 2005, p. 16). Hieruit ontstond een nieuwe handelsroute die via Sevilla naar Londen, Antwerpen en Hamburg liep, met tussenstops in Lissabon, Bordeaux en Parijs (Lesger & Wijnroks, 2005, p. 16). Door hun centrale positie kregen de Zuidelijke Nederlanden een prominente plek in deze nieuwe handelslijn, waardoor het gebied internationale superioriteit verwierf, zowel door haar Brabantse jaarmarkten als door de actieve handel van haar eigen handelaars in het Balticum (Lesger & Wijnroks, 2005, p. 16). Zowel het Baltische Zeegebied als de

Lage Landen gingen eind 16^e eeuw door een periode van grote onrust, met oorlogen en opstanden, die op verschillende vlakken een grote impact hadden op hun handel en handelsrelaties (Lesger & Wijnroks, 2005, p. 16-17). De Vlaamse kooplieden hadden echter tijdens de voorgaande eeuwen een stevige handelsbasis opgebouwd in de diaspora, die zeker tot in de jaren 40 van de 17^e eeuw van internationaal topniveau was (Baetens, 1983, p. 59).

Vele Vlaamse handelaars vestigden zich in de steden rond de Oostzee, zoals Hamburg, Lübeck en Danzig, vanwaaruit ze hun handel konden voortzetten (Baetens, 1983, p. 59). De Antwerpse nijverheid had zich eind 16^e eeuw gespecialiseerd in hoogwaardige luxegoederen, zoals kunstwerken, meubelen, diamanten en uiteraard hun textiel, dat tot in Centraal-Europa uitgevoerd werd (Baetens, 1983, p. 61). De handelaars uit Antwerpen waren dus vooral actief in de kunstexport, die nog toenam tegen de tweede helft van de 17^e eeuw (Baetens, 1983, p. 61). De Vlaamse diaspora heeft dus in grote mate bijgedragen aan de verdere ontwikkeling van de Baltische havens (Baetens, 1983, p. 61). Bovendien werden vanuit het Balticum nog goederen naar de Zuidelijke Nederlanden vervoerd, hetzij rechtstreeks via Oostende of Duinkerke, hetzij onrechtstreeks via Holland en Zeeland naar Antwerpen (Baetens, 1983, p. 61). Opvallend is dat nog zeker tot 1648 schepen uit het Baltische Zeegebied bleven aanmeren in Oostende, alhoewel door allerlei crisissen daar de handel belemmerd werd (Baetens, 1983, p. 62). Er was vooral veel import van goederen naar Vlaanderen, terwijl de export eerder te verwaarlozen was: voornamelijk textielproducten en koloniale producten naar Hamburg (Baetens, 1983, p. 64).

5. Lakenloodjes

5.1. Wat zijn lakenloodjes?

Lakenloodjes zijn niet enkel moeilijk te identificeren, maar ook moeilijk te ontcijferen, waardoor informatie over de lakenhandel in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd altijd gedubbelcheckt moet worden. Niet enkel is het een relatief onderbelicht onderwerp in de moderne archeologie, mits enkele uitzonderingen, maar ook is de informatie die op de loodjes staat niet altijd één-op-één betrouwbaar (Elton, 2017, p. 5). Verschillende onderzoekers bevestigen deze moeilijkheid in hun eigen publicaties en daarom baseer ik me vooral op het harde werk dat zij zelf geleverd hebben, terwijl ik eerder een spreidingspatroon zal uitwerken. Lakenloodjes bieden echter – indien hun informatie juist geïnterpreteerd kan worden door de betreffende gespecialiseerde onderzoeker – een heleboel potentiële relevante informatie over de economische en industriële geschiedenis in middeleeuws en vroegmodern Europa (Elton, 2017, p. 5). Een groot deel van de moeilijkheid ligt in de identificatie van de opdruk, aangezien deze soms over meerdere jaren gekopieerd werd, maar ook over meerdere gebieden eenzelfde opdruk voorkwam (Elton, 2017; Van Laere, 2019). Bovendien zijn de loden zegels vaak slecht bewaard – door verschillende omstandigheden (zie verder) – en hierdoor soms moeilijk van andere zegels of metalen penningen te onderscheiden, mede door de grote hoeveelheid aan gelijkaardig materiaal (Elton, 2017, p. 8).

Loden zegels werden gebruikt voor de indicatie van de goede kwaliteit van lakenstoffen en werden aan nieuw geweven laken gehangen (Egan, 2010, p. 55; Kirjavainen, 2009, p. 94; Koval, 2015, p. 211³; Taavitsainen, 2004, p. 203). Het gewicht, de maat en de kwaliteit van de stof werden door lokale ambtenaars gecheckt en na goedkeuring bezegeld (Egan, 2010, p. 55; Musin & Toropov, 2020, p. 371;

Fig. 1. Voorbeeld van het inspecteren en zegelen van laken. (Endrei & Egan, 1982, p. 54)

Rodenburg, 2011a, p. 31) (Fig. 1). Er zijn gevallen bekend waar de zegelaars zelf de regels braken en laken dat niet aan de voorwaarden voldeed toch bezegelden, dus het systeem werkte in twee richtingen (Rodenburg, 2011a, p. 27). De loden zegels zelf werden door speciale vaklui gemaakt, namelijk de *plumbarii* (Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 312). Om de kwaliteit te controleren werd de stof tegen het licht gehouden en enkel indien deze goedgekeurd was, werd één enkel zegel aangehangen (Musin & Toropov, 2020, p. 371). Niemand mocht laken aanraken dat klaar was en nog bezegeld moest worden

³ Russische hoofdtekst werd vertaald met behulp van slavist Deirdre De Smet en de Russische vertaalsite Yandex Translate (<https://translate.yandex.com/>).

(Musin & Toropov, 2020, p. 371). Elk laken zou volgens Musin en Toropov (2020, p. 371) nog wel een groot en een klein zegel uit was meekrijgen, uit de stad van afkomst. Elke stad had haar eigen reguleringen, haar eigen stoffen en dus ook haar eigen verscheidene zegels (Egan, 2010, p. 55). In de 16^e eeuw bestonden buiten de gewone stadszegels ook diverse andere zegels en was het zelfs in sommige steden de gewoonte om een derde zegel te attacheren (Musin & Toropov, 2020, p. 371). Soms werden losgekomen zegels onderweg vervangen, indien het om het zegel van de koper ging, en vanaf de 18^e eeuw werd zelfs de zegelprocedure vervangen naar zegels aan twee zijden, voor verkoop en voor doorvoer (Musin & Toropov, 2020, p. 371).

In de late middeleeuwen was de Engelse wol van zeer goede kwaliteit en dus zeer gegeerd, waardoor men er belastingen op ging heffen via hoge exportkosten (Elton, 2017, p. 20). Wolbalen en – zakken werden gelabeld en exporteurs kregen een zogenaamd *coquet* zegel mee, een soort attest voor de hoeveelheid lading van een schip dat diende als afvaarattest, dat op hun exportdocumenten aangebracht werd om aan te geven dat de tol betaald was (Elton, 2017, p. 20). Vanaf 1275 werd wol belast, andere textielproducten volgden pas vanaf 1347 omdat wol (en textiel) de belangrijkste exportproducten van Engeland waren – voornamelijk naar de Lage Landen (Elton, 2017, p. 21). De belangrijkste redenen dus voor het zegelen van laken en andere textiel was ter controle van de kwaliteit en het heffen van belastingen voor de staatskas, en in de internationale handel diende het zegel als kwaliteitslabel voor handelaars en kopers, terwijl hiermee ook – in geval van slecht laken – duidelijk was wie de verantwoordelijke was (Elton, 2017, p. 21; Egan, 2010, p. 55; Taavitsainen, 2018, p. 37⁴; Kirjavainen, 2009, p. 94). Bovendien konden bij een schipbreuk de stoffen aan de rechtmatige eigenaar teruggegeven worden (Endrei & Egan, 1982, p. 48). Loden zegels werden zowel aan individuele stukken laken gehangen, als aan rollen textiel die voor extra bescherming omwonden waren met een laken (Musin & Toropov, 2020, p. 371; Wahlöo, 1987, p. 55) (Fig. 2). De zegels verschaften kopers bovendien informatie over de lengte van een stuk laken of het aantal stuks in een baal, de kleur en soms zelfs de naam van de stof, aangezien deze aan bepaalde standaarden gekoppeld waren die met het zegelen bevestigd werden (Kirjavainen, 2009, p. 94; Egan, 1978, p. 178; Taavitsainen, 2004, p. 203; Rodenburg, 2011a, p. 30). Loden zegels konden ook aan andere productiewaren gehangen worden en werden

Fig. 2. *Inbinden van laken in een baal.*
(Rodenburg, 2011a)

⁴ Vertaald met Google Translate uit het Fins. Ondanks regelmatige recheck van zinnen en woorden, kunnen bepaalde gegevens of informatie toch afwijken door de vertaling.

ofwel met een koord ofwel direct aan de waren bevestigd, uitgevoerd door het hoofd van douane voor export (Musin & Toropov, 2020, p. 371; Kvizikevičius, 1998, p. 435⁵).

Al in de beginjaren van de lakenproductie werd het keurmerk van de wever in de stof geweven of genaaid, een praktijk die bleef doorgaan tot lang nadat men laken begon te bezegelen, waardoor laken vergezeld kon zijn van meerdere keurmerken (Elton, 2017, p. 21; Kirjavainen, 2009, p. 94). Doordat men de productie en verkoop van laken wilde reguleren schakelde men over op het gebruik van loden zegels, die rees binnen de Byzantijnse traditie als douanezegels voor luxezijde in de 9^e tot 11^e eeuw werden gebruikt (Elton, 2017, p. 21; Taavitsainen, 2018, p. 37⁶; Musin & Toropov, 2020, p. 370; p. 374-375; Kvizikevičius, 1998, p. 433). In het Oost-Romeinse rijk mochten waardevolle stoffen enkel geëxporteerd worden indien ze voorzien waren van een zegel, waar ze op dat moment voornamelijk dienden als verificatie voor douane en export (Taavitsainen, 2018, p. 37; Kvizikevičius, 1998, p. 433), een praktijk die men ook overnam in de West-Europese zegeltraditie vanaf het moment dat laken over de grens getransporteerd werd (Kirjavainen, 2009, p. 94). Tussen 1542 en 1549 werd het gebruik van loden zegels als douaneplicht officieel opgetekend, maar vermoedelijk dateerde het gebruik van iets vroeger (Musin & Toropov, 2020, p. 310-371). Aan de voorzijde van zo'n douanezegels prijkte meestal het Koninklijke wapenschild of het wapenschild van de desbetreffende heer en aan de achterzijde het stadswapen (Musin & Toropov, 2020, p. 371).

Vanaf de organisatie van ambacht en de opkomst van gilden werden loden zegels gebruikt als kwaliteitslabels en ter controle van die kwaliteit (Taavitsainen, 2018, p. 37). Kvizikevičius (1998, p. 433) meldde dat in de 10^e tot 11^e eeuw de Byzantijnse exportregels opgeheven werden en vanaf dan in de West-Europese wereld loden zegels als kwaliteitslabel gebruikt werden. De vroegste melding van lakenzegels in Noordwest-Europa kwam uit Leiden uit het jaar 1275 maar tegen het einde van de middeleeuwen waren lakenzegels ingeburgerd over de hele regio (Elton, 2017, p. 21; Egan, 2010, p. 55; Taavitsainen, 2018, p. 38; Kirjavainen, 2009, p. 94; Musin & Toropov, 2020, p. 370; Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 312; Koval, 2015, p. 211⁷; Rodenburg, 2011a, p. 31; Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 105). Volgens Van Laere (2019, p. 27) waren in de Lage Landen loden zegels ten laatste vanaf Filips II ingeburgerd, en waren er vóór eind 16^e eeuw nauwelijks loden zegels te bekennen. Vermoedelijk bedoelde hij met dit laatste ofwel dat de concentratie veeleer beperkt was tot de Lage Landen, waardoor dit in verhouding tot heel Europa neerkwam op een klein aantal, ofwel baseerde hij zich op de kleine vondstenpoel van de eeuwen daarvoor. Verder meldden Taavitsainen (2018, p. 38) en Endrei en Egan (1982, p. 51) dat de verspreiding van lakenzegels gebeurde vanuit twee grote textielcentra naar de rest van Europa, namelijk vanuit Vlaanderen en Noord-Italië, twee

⁵ Vertaald vanuit Litouws met Google Translate. Mogelijke afwijkingen liggen geheel aan de vertaling.

⁶ Vertaald vanuit het Fins met behulp van Google Translate.

⁷ Vertaald door slavist Deirdre De Smet met behulp van Yandex Translate.

gebieden die een historische band hadden met Byzantium. Kvizikevičius (1998, p. 433) voegde hieraan toe dat deze verspreiding pas in de 16^e eeuw plaatsvond, maar dit heeft vermoedelijk deels te maken met het feit dat andere textielcentra pas veel later opkwamen⁸. Koval (2015, p. 211) bevestigde dat de verspreiding van loden zegels in Duitsland, Polen, Spanje en andere landen inderdaad pas tegen de 15^e tot 16^e eeuw gebeurde⁹. Egan (2010, p. 55) zegt dat de allereerste zegels de opdruk van een Vlaamse leeuw hadden en dat de zegeltraditie in België nog minstens tot de 18^e eeuw, en misschien zelfs tot in de 19^e eeuw (Kirjavainen, 2009, p. 94; Koval, 2015, p. 211), doorliep, een teken van de rijkdom van de verschillende industrieën. Musin en Toropov (2020, p. 374-375) meldden echter nog een andere theorie, namelijk dat de Byzantijnse zegeltraditie via Oost-Europa in de Latijnse wereld terechtgekomen zou kunnen zijn. De middeleeuwse Rus' hadden toen al een procedure waarbij ze loden zegels aan hun goederen hingen van zodra die over de grens tussen Centraal- en Oost-Europa getransporteerd zouden worden (Musin & Toropov, 2020, p. 374-375). Een gelijkaardig systeem werd ook in Polen ontdekt, wat Musin en Toropov (2020, p. 374-375) deed vermoeden dat dit systeem zo een bijdrage had geleverd aan de ontwikkeling van commerciële zegels in West-Europa. De hoogdagen van de loden zegels beperkten zich tot de middeleeuwen en de 17^e eeuw, toen de zegels in grote getale werden gebruikt; zo werden in leper in 1375 zo'n 140.000 stuks geteld (Taavitsainen, 2018, p. 38¹⁰; Endrei & Egan, 1982, p. 48). Slechts enkele hiervan waren effectief overgeleverd, omdat lood een zeer waardevol materiaal was en regelmatig hersmolten werd of gerecycleerd als knop of hanger (Taavitsainen, 2018, p. 38).

In 1196 werd de allereerste officiële kwaliteitscontrole in Engeland georganiseerd en vanaf koning Richard I moest aan de kwaliteitsstandaarden van laken voldaan zijn om geëxporteerd te worden, terwijl alle andere stoffen pas later belast werden aan de hand van loden zegels (Elton, 2017, p. 22). Mede door deze standaarden op te leggen wilde de Engelse overheid de reputatie van haar laken bevorderen door de kwaliteitsnormen te respecteren en te verduidelijken, terwijl koning Richard I vooral een omzet wilde boeken door belangrijke exportproducten te standaardiseren (Elton, 2017, p. 22). Vóór deze standaardisering werd de staatskas immers voornamelijk gespekt door in beslag genomen laken, dat niet aan de voorwaarden voldeed maar wel doorverkocht werd, én door steden en dorpen die betaalden om de voorwaarden te kunnen ontlopen (Elton, 2017, p. 23).

Doordat de textielindustrie in de Vlaamse* en Brabantse steden een enorme groeispurt kreeg, was er nood aan een stedelijke controle vanuit de lokale overheden (Van Laere, 2019, p. 10; Musin & Toropov, 2020, p. 370). In de Lage Landen hadden de steden en gemeenten namelijk autonomie,

⁸ Vertaald vanuit het Litouws met behulp van Google Translate.

⁹ Vertaald vanuit het Russisch door slavist Deirdre De Smet met behulp van Yandex Translate.

¹⁰ Vertaald vanuit het Fins met behulp van Google Translate.

zodat ze zelf de kwaliteit van het zegel bepaalden en hun eigen keurmerken en hun manier van markeren kozen, in plaats van dat één regulier orgaan dit oplegde (Van Laere, 2019, p. 31). In die mate waren de loden zegels ook een teken van de machtscentralisatie, aangezien ze verwezen naar de administratieve en politieke centra die ontstaan waren (Musin & Toropov, 2020, p. 370). Het recht werd behouden voor iedereen, maar het werd wel vanuit heerlijke macht gereguleerd (Musin & Toropov, 2020, p. 370). De stad Antwerpen gebruikte zo bijvoorbeeld vanaf de 13^e eeuw meestal de hand als heraldisch teken, maar later konden dit ook een burcht of een burcht met twee handen erboven zijn, een iconografie die ook in andere steden gebruikt werd, waardoor er pas echt uitsluitend was met de stadsnaam (Van Laere, 2019, p. 32). Dit gebruik van stadnamen op zegels zou pas vanaf de 16e eeuw populair worden en in de eeuwen nadien nog regelmatig toegepast worden (Kvizikevičius, 1998, p. 435)¹¹. Het bijzondere was niet alleen dat ook privépersonen het stadswapen konden gebruiken, maar dat het stadswapen ook in het buitenland gebruikt werd om de herkomst aan te geven, aangezien Antwerpen samen met andere Brabantse steden een groot textielaanzen had in de 15e en 16e eeuw (Van Laere, 2019, p. 32). Ook de iconografie van Brugge zorgde voor veel verwarring door verspreid gebruik, waarbij de gekroonde gotische minuskel 'b' hier dienstdeed als initiaal voor de stadsnaam, zodat met zekerheid de afkomst te traceren was wat zowel voor importeur als koper positief was (Van Laere, 2019, p. 36).

Vanuit de Hanze werd aan de leden opgelegd om hun lakenstoffen te zegelen met het wapen van de stad waar ze geproduceerd werden, zoals het gebruik van de leeuw van San Marco door Venetiaanse multinowevers – fijne stof (Kvizikevičius, 1998, p. 435). Lakenmakers uit Zuid-Duitsland die dezelfde stof produceerden, gebruikten echter een gelijkaardig merkteken (Kvizikevičius, 1998, p. 435). De beste producten uit multino werden gemerkt met een leeuw of os, terwijl textiel van mindere kwaliteit gemerkt werden met druiven en bladeren, een systeem dat navolging kende in andere steden (Kvizikevičius, 1998, p. 435).

Zo'n overheidsgestuurd controleorgaan – *office of ulnage* – was oorspronkelijk enkel in Engeland actief, maar wegens het grote succes werd er in 1304 ook één in Ierland opgericht en de alnager (inspecteur) was verantwoordelijk voor het controleren van de maten en hield toezicht op de voldane standaarden (Elton, 2017, p. 23; Endrei & Egan, 1982, p. 55). Hij kon een hele resem vertegenwoordigers aannemen die voor hem in het veld actief waren en naar alle uithoeken van Engeland gestuurd werden (Elton, 2017, p. 23; Endrei & Egan, 1982, p. 55). Dit was uiteraard een veel beter georganiseerde en efficiëntere manier om controle te houden, het vroegere systeem waarbij één aangestelde kwaliteitscontroles deed op alle markten en jaarmarkten en moest tussenkomen in

¹¹ Vertaald vanuit het Litouws met behulp van Google Translate.

disputen tussen handelaars en kopers (Elton, 2017, p. 23). De alnager en zijn vertegenwoordigers hadden een relatief grote macht, in die mate dat ze alle laken moesten controleren en laken dat niet voldeed onbeschroomd geconfisqueerd werd door de staat (Elton, 2017, p. 23). In Vlaanderen heette het kantoor van de zegelaar “eswardeur” en in een ordonnantie van 1361 uit Amiens stond dat de zegelaar allesbehalve een handelaar mocht zijn (Musin & Toropov, 2020, p. 371). Uit diezelfde ordonnantie bleek dat in de 15^e eeuw in Brussel twee inspecteurs, vijf visiteurs en de zegelaar van de weversgilde samenkwamen op de Grote Markt om zo’n drie keer per week textiel te bezegelen (Musin & Toropov, 2020, p. 371). Deze inspecteurs of visiteurs werden “wardeins” genoemd, een woord dat van het Franse *gardien* afkomstig is en via het Noord-Franse *wardien* uiteindelijk verbasterd is tot “wardijn/wardein” (Rodenburg, 2011a, p. 28). In de loop van de 15e eeuw werden zij vervoegd door een ploeg ondergeschikten om hun werk te verlichten, zoals de “ofscribers”, die kwantiteit én kwaliteit bijhielden, of de “wol-bezienders”, die alle geïmporteerde wol inspecteerden op kwaliteitseisen (Rodenburg, 2011a, p. 28). Indien laken niet voldeed werd het teruggestuurd naar de lakenmaker voor herschikkingen, maar elk stuk laken kon maar drie keer afgekeurd worden voor het volledig afgeschreven werd voor handel (Rodenburg, 2011a, p. 28). Bij laken dat niet voldeed aan de vooropgestelde eisen werd in het lakenzegel een zogenaamde ‘klop’, een secundaire stempel, aangebracht (Willemsen, 2018, p. 57).

Elton (2017, p. 23) vermeldde de oorsprong van het woord *alnage*, of ook wel *ulnage* en *aulnage*, die teruggaat op de oude maateenheid el, alleen is er niet helemaal consensus of het afstamt van de Scandinavische *aln* of de Franse *aune*. Volgens Kirjavainen (2009, p. 93) kwam één el overeen met één Zweedse *aln*, wat ongeveer 59 cm bedroeg, en moest laken aan een lengte van 44 ellen voldoen om goedgekeurd te worden. Zeker is dus wel dat deze maateenheden niet overal hetzelfde waren, hoewel iedereen de el gebruikte: de Vlaamse el kwam overeen met 27 inches, terwijl de Engelse el maar liefst 45 inches bedroeg (Elton, 2017, p. 23)¹². Net zoals vandaag Engelse en Vlaamse maten voor verwarring zorgen, moet dat in die periode ook het geval geweest zijn, waardoor vele handelaars en makers vermoedelijk onbewust het slachtoffer werden van inbeslagnames en belastingheffingen.

Dit controlesysteem was echter niet helemaal waterdicht, niet alleen omdat vele handelaars uit zowel binnen- als buitenland Engeland eerder links lieten liggen als ze hun waren wilden verkopen uit vrees voor inbeslagname, maar ook omdat vele lakens bezegeld werden op een plek ver van hun productieplaats waardoor veel laken toch nog aan het oog en de kost van de alnager ontsnapten (Elton, 2017, p. 23). Deze angst was terecht aangezien handelaars vaak een extra kost moesten

¹² 1 inch komt tegenwoordig overeen met 2,54 cm, waardoor 27 inch gelijk is aan 68,58 cm en 45 inch 114,3 cm.

uitbesteden om hun laken door de alnager te laten markeren met de standaardmaten en de kans reëel was dat ze hun waren en inkomsten kwijt waren in geval van confiscatie, waaraan de koning per verkocht laken extra verdiende – hetzij ter compensatie hetzij als confiscatiebelasting (Elton, 2017, p. 23). Bovendien nam de alnager zijn werk niet al te serieus, blijkt uit de Schatkistrollen: er ontbrak veelal detail en accuraatheid in de inventarisering van het aantal bezegelde lakens en de gegevens van de lakenmaker, wat in de eerste plaats wijst op het voldoen aan de plichtvereisten om ervan af te zijn (Elton, 2017, p. 24). Het archeologisch vondstenmateriaal geeft ons in dit geval een beter beeld van de zegelintensiviteit in Engeland (en op het continent), al is uiteraard nog meer onderzoek nodig, want dit is slechts het topje van de ijsberg.

Tegen 1439 was er één vaste maat over het hele land en moest de alnager altijd een maatstaf uit draad of zijde bij zich hebben met aan beide uiteinden zegels waar hij bovendien zelf voor moest betalen, om hier de maten van het laken aan te toetsen (Elton, 2017, p. 25). Een vertegenwoordiger van de alnager moest dan op de markten, in steden, buurten en dorpen zelf toezicht houden op de verkoop van het laken en indien nodig confiscaties uitvoeren (Elton, 2017, p. 25). Deze overheidgestuurde controle zorgde ervoor dat kopers bereid waren meer te betalen voor hun laken, aangezien de kwaliteit bijna automatisch gegarandeerd was, een gegeven waar producenten echter ook gretig gebruik van maakten om op alternatieve manieren dezelfde kwaliteit te bekomen zonder al te veel extra kosten (Elton, 2017, p. 25). Op termijn werd deze kwaliteitscontrole een winstgevende business ten koste van de eigenaar, aangezien de alnager zijn plichten verzuumde en rechtstreeks de subsidie inde, waardoor de overheid in 1549 lokale magistraten diende aan te stellen die een eed van getrouwheid moesten afleggen ter bevordering van efficiënte handel en controle (Elton, 2017, p. 25; Endrei & Egan, 1982, p. 57). Tegen de tweede helft van de 17^e eeuw verviel men echter al terug in oude patronen en werd de lakencontrole voornamelijk een geldkoe voor de controleurs, zeker omdat tot in 1724 het verkopen van laken zonder zegel illegaal bleef in Engeland, waardoor het aantal klachten tegen afpersing alsmaar steeg (Elton, 2017, p. 25; Endrei & Egan, 1982, p. 57). Eind 17^e eeuw legde de Engelse overheid wetten vast rond alnage, die grotendeels corruptie moesten voorkomen, en waarin de alnager op voorhand een meetplicht opgelegd kreeg om de kwaliteit van het laken aan te geven zonder dat de koper het product moest openen en waarin de kosten van zo'n controle aan de eigenaar aangerekend werden (Elton, 2017, p. 24). Deze plicht op het zegelen van alle textiel gold niet overal, zoals Musin en Toropov (2020, p. 371) aangaven: onbezegeld textiel van lokale producties werd zelfs binnen het gebied van de Hanze verhandeld. Kvizikevičius (1998, p. 436) vermeldde dan weer dat onbezegelde producten, verkocht in Hongarije bijvoorbeeld, in beslag genomen werden, waardoor lakenmakers er niet voor terugdeinsden

stempels van andere productiecentra of zelfs van inspecteurs na te maken en aan hun eigen stoffen te bevestigen voor snellere verkoop¹³. Dit werd bevestigd door Endrei en Egan (1982, p. 49).

Dit vastgelegde controlesysteem bevatte bovendien nog andere gebreken, aangezien alnagers wettelijk verplicht waren illegaal laken op te sporen en in beslag te nemen, terwijl geen rekening werd gehouden met het feit dat laken door verschillende handen passeerde en er op die manier zegels halverwege weleens konden afvallen, waardoor de consument uiteindelijk met een stuk onbezegeld “illegaal” laken achterbleef en de handelaars de boete moesten betalen (Elton, 2017, p. 25-26). Uiteraard trokken zulke initiatieven ook vervalsingen aan, daar het zegel een teken van goede kwaliteit was, maar elke vorm van vervalsing werd hardhandig aangepakt door de betreffende eenheid, een bewijs dat de controle serieus genomen werd en van hoe belangrijk de lakenhandel was (Taavitsainen, 2018, p. 38-39¹⁴; Kirjavainen, 2009, p. 94; Kvizikevičius, 1998, p. 436¹⁵; Egan, 1978, p. 178). Om deze – en andere – redenen verzetten heel wat handelaars zich tegen het belastingssysteem van het zegelen van laken en werden er verschillende petitieën ondertekend, een actie die op lange termijn succes bleek te hebben (Elton, 2017, p. 26; Endrei & Egan, 1982, p. 57). Hoewel de verplichtingen van de alnager opgeheven werden, bleef de controle wel behouden door visiteurs aan te stellen die de stoffen nog altijd zegelden – bovenop de zegels van de lakenmakers –, een praktijk die nog zeker tot eind 18^e eeuw aangehouden werd om de juiste informatie mee te geven met handelaar en koper (Elton, 2017, p. 26; Taavitsainen, 2018, p. 39; Kirjavainen, 2009, p. 94; Koval, 2015, p. 211¹⁶; Endrei & Egan, 1982, p. 57; p. 58).

Oorspronkelijk werd vooral was gebruikt om laken te bezegelen, maar deze praktijk werd vóór de 16^e eeuw in Engeland verboden, waarna men voltijds op lood overschakelde (Elton, 2017, p. 7; p. 29). In 1380 verschenen de allereerste loden lakenzegels in Engeland en in 1464 werd er al een wet uitgevaardigd waarin het gebruik van loden zegels aangemoedigd werd (Elton, 2017, p. 29). Zoals Elton (2017, p. 30-31) aantoont zat hier echter niet heel veel consistentie in en hing het gebruik voornamelijk af van de persoonlijke voorkeur van de toenmalige monarch, waardoor ook de regels en wetten elkaar in sneltempo opvolgden, vaak met een ingebouwde marge voor de lakenmakers. Eind 14^e eeuw werden de verschillende lakenmakers – van wever tot voller – wel verplicht om hun eigen merkteken in de stofuiteinden te borduren als teken van hun kwaliteit voor handelaars en kopers, een gebruik dat ook op het continent werd toegepast maar dan op initiatief van de makers zelf (Elton, 2017, p. 31; Taavitsainen, 2018, p. 38; Endrei & Egan, 1982, p. 49). Zo weten we uit een brief uit eind 16^e eeuw – het hoogtepunt van de loden zegels – dat ‘vreemde’ lakenmakers

¹³ Vertaald vanuit het Litouws met Google Translate. Foutieve informatie is louter te wijten aan de vertaling.

¹⁴ Vertaald door Google Translate uit het Fins. Enige afwijkingen of fouten liggen volledig aan de vertaling.

¹⁵ Vertaald vanuit het Litouws met Google Translate. Foutieve informatie is louter te wijten aan de vertaling.

¹⁶ Vertaald vanuit het Russisch door slavist Deirdre De Smet met behulp van Yandex Translate.

aangesteld werden voor het maken en persoonlijk bezegelen (en dus controleren) van de baaien – een Vlaamse en Nederlandse specialiteit die door migranten naar Engeland gebracht werd (Elton, 2017, p. 31). Hieruit bleek dat de baaimakers verplicht waren om, na een zorgvuldige controle door de aangestelde wevers van zowel stof als zegelstempel, in de zoom van de stof vier loden zegels in te weven, waarbij elk zegel zijn eigen functie had: de kroonzegel (subsidiezegel), het wapenzegel van de stad, het indicatiezegel voor het aantal draden in de schering (graad van kwaliteit) en een kwaliteitszegel dat de beste afmetingen garandeerde en de daarbij horende prijs (Elton, 2017, p. 32; Taavitsainen, 2018, p. 38¹⁷; Kvizikevičius, 1998, p. 435¹⁸; Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 312; Koval, 2015, p. 211-212¹⁹; Rodenburg, 2011a, p. 32; Willemsen, 2018, p. 59). Dit soort zegels hoorde tot het pijptype en konden bij aanhechting van de klinknagelzegels aan het einde van het fabricatieproces nog weggehaald worden, of in een tussenproces zoals verven nog extra vervoegd worden door zulke zegels, waardoor soms zo'n vier tot zes zegels aan het laken hingen, wat op het continent al een ingeburgerde praktijk geworden was (Elton, 2017, p. 32; Van Laere, 2019, p. 15-18; Taavitsainen, 2018, p. 38; Kirjavainen, 2009, p. 94; Kvizikevičius, 1998, p. 435; Koval, 2015, p. 211; Egan, 1978, p. 177; Rodenburg, 2011a, p. 33-34; Willemsen, 2018, p. 57; Endrei & Egan, 1982, p. 48). Vanaf de 15^e eeuw werd het laken in drie categorieën onderverdeeld, naargelang hoe dicht de draden op elkaar geweven waren en hoe goed het vollen was uitgevoerd (Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 312). De beste kwaliteit (zogenaamde *voorwollen*) – de eerste categorie – werd met een groot klinknagelzegel beklonken door de inspecteurs, waarmee de kwaliteit en het aantal verfbeurten aangegeven werd, de andere stoffen met een klein klinknagelzegel (Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 312; Rodenburg, 2011a, p. 33). Zulke praktijken waren allesbehalve nutteloos, te meer omdat de wevers vakmannen waren met een absoluut kennersoog voor de kwaliteit van laken, wat hun verkoop alleen maar ten goede kwam, waardoor deze “overvloed” aan zegels kwantitatief ook garant stond voor de kwaliteit (Elton, 2017, p. 33; Van Laere, 2019, p. 31). En dus ook, hoe beter de kwaliteit van het laken, hoe meer het hoofd van de regering en de stad er aan konden verdienen (via verplichte belastingheffingen).

5.2. Vorm & type

De meest gebruikte zegelvorm is de plaatvormige, maar er zouden ook polygone bestaan, zoals stervormig en in de vorm van sint-jakobsschelpen (Elton, 2017, p. 9; Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 312). Om deze zegeltypes op een algemene wijze te omschrijven, is x-lobbig of x-delig vermoedelijk een betere benaming (Elton, 2017, p. 9). Bovendien vallen er twee zegeltypes te onderscheiden: scharnierzegels en pijpzegels, waarvan er ook ronde varianten bestaan (Elton, 2017,

¹⁷ Vertaald vanuit Fins met behulp van Google Translate.

¹⁸ Vertaald vanuit het Litouws met behulp van Google Translate.

¹⁹ Vertaald vanuit Russisch door slavist Deirdre De Smet met behulp van Google Translate.

p. 10) (Fig. 3). Pijpzegels werden gevormd door het platstampen van een loden pijpje of buisje rond de stof of rond een bevestigingskoord en eindigden meestal in een rechthoekvorm, waarna ze in de stof genaaid werden (Elton, 2017, p. 10; Van Laere, 2019, p. 20). Dit zijn uiteraard eendelige zegels. Dit was de meest eenvoudige vorm van loden zegels (Kvizikevičius, 1998, p. 434)²⁰. Pijpzegels kwamen vanaf de tweede helft van de 14^e eeuw op in de grote textielcentra van de Lage Landen en werden voornamelijk gebruikt als “ellenlood” (alnagezegel) (Van Laere, 2019, p. 20). Scharnierzegels waren in de Lage Landen al op grote schaal beschikbaar, terwijl de rest van West-Europa nog het oude Romeinse model gebruikte, wat doet vermoeden dat dit type zegels misschien bij ons gestart is (Van Laere, 2019, p. 9). Van zodra de Vlaamse steden hun marktrecht verworven hadden werden de loden scharnierzegels massaal gebruikt als keurmerk voor bulkgoederen, en ten laatste vanaf de 13^e

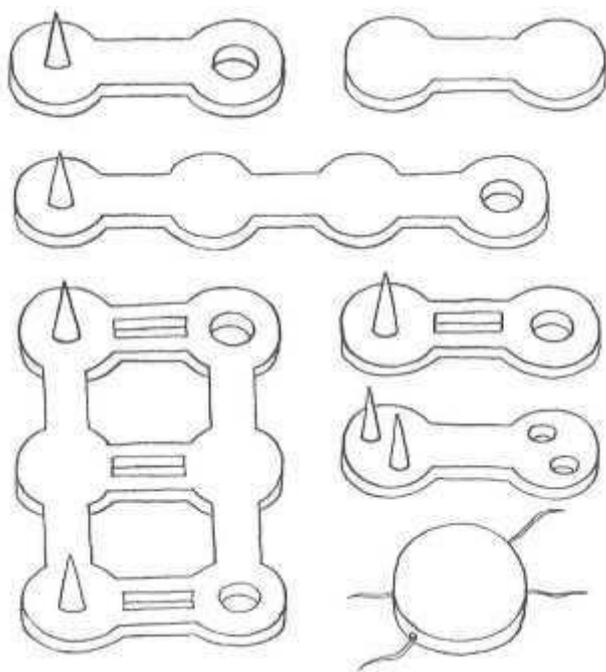

Fig. 3. Vormen scharnierzegels met verschillende vergrendelingen. (Kvizikevičius, 1998, p. 434)

eeuw waren ze in de Lage Landen en de omringende gebieden ingeburgerd (Van Laere, 2019, p. 9-11). Aangezien hun exacte ontstaansdatum onbekend is, wordt algemeen aangenomen dat scharnierzegels ongeveer 14^e-eeuws waren, met een diameter van circa 1 tot 1,5 cm en drie types vergrendelingen: centraal, dubbel en gespleten (Van Laere, 2019, p. 15-18) (Fig. 3).

5.3. Platen

Er waren verschillende soorten lakenloodjes, waarvan de tweeplattige en vierplattige de meest voorkomende zijn (Elton, 2017, p. 7; Musin & Toropov, 2020, p. 365; Kvizikevičius, 1998, p. 434; Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 312). Daarnaast kwamen er nog éénplattige, drieplattige, vijf- en zesplattige zegels in mindere mate voor (Elton, 2017, p. 7; Kvizikevičius, 1998, p. 434) (Fig. 3). In de meeste gevallen trof men tweedelige zegels aan, met over het algemeen een gewicht tussen 2,125 g en 48 g, en een grootte van 15 mm tot 25 mm in diameter – sommige zelfs tot 63,9 g en 39 mm (Elton, 2017, p. 7; Endrei & Egan, 1982, p. 47). Zegels met vier platen kwamen volgens Elton (2017, p. 7) pas vanaf de 16^e eeuw voor en de binnenste platen werden hierbij vaak bedrukt en na het bedrukken van de klinknagel nog eens extra bedrukt. Bij Egan (1978, p. 179) doken ze pas in de vroege 17^e eeuw op. Kvizikevičius (1998, p. 434) meldde dat vierdelige zegels in de 17^e tot de 18^e eeuw op dikker materiaal werden aangebracht. Indien deze zegels gesloten werden met

²⁰ Vertaald vanuit Litouws met Google Translate. Afwijkingen louter te wijten aan de vertaling.

een hamer en aambeeld of met zegeltangen werden de binnenste platen leeg gelaten (Elton, 2017, p. 7). Zegels met twee platen werden pas bedrukt wanneer ze op het laken bevestigd waren, door de zegels tussen twee voorheen uitgesneden stempels te leggen en deze in het lood te hameren waardoor een reliëf ontstond (Elton, 2017, p. 7; Koval, 2015, p. 212²¹; Egan, 1978, p. 178). Vaak werd slechts één kant bedrukt met een stempel om tijd te sparen en werden aan de achterkant lengte en gewicht ingekrast (Elton, 2017, p. 7; Egan, 1978, p. 178; Willemsen, 2018, p. 58).

Zegels werden in gebruikte toestand bedrukt aan de disc met de klinknagel en aan de buitenkant van de inklingschijf met de samengedrukte klinknagel, in het geval van tweeplatige zegels, en de buitenste schijven bij de vierplaatige zegels (Elton, 2017, p. 6). Zegels met vier schijven hadden nog twee extra binnenschijven die met elkaar verbonden waren en die op het moment van aanhechting nog gegoten, voorgedrukt of bedrukt werden (Elton, 2017, p. 6; Egan, 1978, p. 177). De verbindingsstrip die tussen de twee schijven lag – of de twee binnenste schijven bij de vierdelige zegels – werd om de zoom van het laken gebogen, waarna de klinknagel door de stof in het overeenkomstige inklingsgat gedrukt werd (Elton, 2017, p. 6; Taavitsainen, 2018, p. 37²²; Musin & Toropov, 2020, p. 365; Kvizikevičius 1998, p. 434; Potczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 312; Koval, 2015, p. 212; Egan, 1978, p. 177; Taavitsainen, 2004, p. 203; Rodenburg, 2011a, p. 51; Willemsen, 2018, p. 57). Vóór aanhechting van het zegel zou in de zoom van de stof een kleine sleuf voorzien zijn, waar de klinknagel zonder problemen in gedrukt kon worden (Koval, 2015, p. 212). Daarna werd de klinknagel samengedrukt met ofwel een hamer en een aambeeld ofwel (meer gebruikelijk) zegeltangen – later ook zegeldrukken –, waardoor het zegel aan het laken bleef hangen (Elton, 2017, p. 6; Taavitsainen, 2018, p. 37; Musin & Toropov, 2020, p. 365; Kvizikevičius, 1998, p. 434²³; Koval, 2015, p. 212; Taavitsainen, 2004, p. 203; Rodenburg, 2011a, p. 52-53; Willemsen, 2018, p. 58) (Fig. 4). Het was namelijk de bedoeling dat deze zegels enkel verwijderd werden op hun voorziene bestemming, wanneer stukken van het originele laken verkocht werden (Koval, 2015, p. 212). Ook de klinknagels kenden verschillende varianten, zoals enkelvoudige, tweevoudige, platte en gevorkte (Potczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 312). De eigenlijke stempel werd met een platte tang ingedrukt (Kvizikevičius, 1998, p. 435). Deze druk had uiteraard

Fig. 4. Zegeltang.
(Willemsen, 2018, p. 59)

een impact op het metaal en bij opening viel het zegel meestal uit elkaar of zwaar beschadigd (Musin & Toropov, 2020, p. 365; Kvizikevičius, 1998, p. 436). Op deze manier probeerde men zoveel mogelijk

²¹ Vertaald vanuit het Russisch door slavist Deirdre De Smet met behulp van Yandex Translate.

²² Oorspronkelijke Finse tekst vertaald met Google Translate. Onjuiste informatie of afwijkingen liggen aan de vertaling.

²³ Vertaald vanuit het Litouws met behulp van Google Translate.

vervalsing te voorkomen en dus dat het zegel op andere stoffen hergebruikt werd (Musin & Toropov, 2020, p. 365). Dit was niet altijd even succesvol, zoals bleek uit Musin en Toropov (2020, p. 365), toen in de 14^e eeuw in leper een straf werd uitgeschreven voor het verwijderen van een zegel aan een duur laken om dit aan een goedkoop laken te hangen. Ook Taavitsainen (2018, p. 39²⁴) en Endrei en Egan (1982, p. 48-49) meldden enkele van de toentertijd in voege zijnde straffen voor vervalsing, gaande van verbanning tot ophanging, afhankelijk van het gebied.

- 1-delige zegels bestonden uit één vast deel en leken dus meer op penningen of munten dan op lakenzegels (Elton, 2017, p. 9). In deze zegels werd centraal in horizontale richting tegen de rand aan een gat geboord waar dan een koord werd aangehangen om het aan het laken

Fig. 5. Voorbeeld bullazegel met aanduiding gat. (Elton, 2017, p. 9)

te bevestigen (Elton, 2017, p. 9; Egan, 1978, p. 177) (Fig. 5). Volgens Elton (2017, p. 9) ging het hier om het zogenaamde bulla-type, omdat dit soort zegels ook vaak aan bullen of oorkonden gehangen werd. Deze bullazegels konden ook twee doorboringen hebben, waar een koord doorheen geregen werd,

en werden vooral in de 18^e eeuw bijzonder populair (Kvizikevičius, 1998, p. 434; Rodenburg, 2011a, p. 52). Bovendien leken ze erg op zakzegels – zoals bij schildersgilden – en werden ze ook voor balen zijde of bundels gebreide zijden kousen uit Franse steden gebruikt, waardoor ze bijgevolg ook niet exact als lakenlood beschouwd worden door onderzoekers en duidelijk voor verwarring zorgen (Elton, 2017, p. 9-10). Bij andere exemplaren werden er namelijk bovenop het zegel een soort lus aangebracht, waar de koord werd doorgehaald, om aan een bundel draden, draad of zelfs aan ketels te bevestigen (Elton, 2017, p. 10; Kvizikevičius, 1998, p. 43; Rodenburg, 2011a, p. 52). Eendelige zegels werden voornamelijk gebruikt om aan balen en rollen laken te bevestigen als douanemiddel voor transport (Musin & Toropov, 2020, p. 366; Rodenburg, 2011a, p. 52).

- 2-delige zegels waren algemeen gezien de standaardvorm, en bestonden uit twee “schijven” die bij aanhechting op elkaar gedrukt werden en verbonden waren door een verbindingsstrook (Elton, 2017, p. 11; Taavitsainen, 2004, p. 203) (Fig. 6). Deze zegels werden uiteraard niet altijd in volledig bewaarde toestand

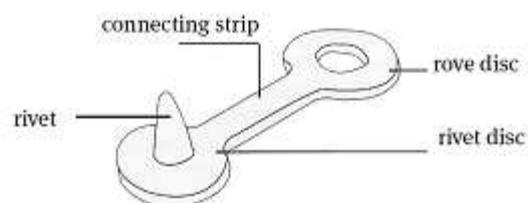

Fig. 6. Voorbeeld tweedelig zegel met aanduidingen. (Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 313)

²⁴ Vertaald vanuit het Fins met behulp van Google Translate.

aangetroffen, waardoor de identificatie en herkenning ervan voor problemen en verwarring zorgde (Elton, 2017, p. 11). De platgedrukte klinknagel van deze zegels had vaak een onregelmatige vorm nadat deze bedrukt werd met de stempel terwijl de keerzijde vaak werd bedrukt met uitgenomen of ingekraste letters ter informatie (Elton, 2017, p. 11; Kvizikevičius, 1998, p. 435²⁵). Soms drukte de klinknagel echter door het oppervlak van de klinknagelplaat bij het samendrukken, waardoor deze verkeerdelijk kon worden aangenomen voor het gat van de inklinkplaat (Elton, 2017, p. 11). Er zijn gevallen bekend waarin onderzoekers ongebruikte zegels aantroffen, waaruit men kon concluderen dat eenzelfde basisontwerp gebruikt werd van de 14^e tot en met de 19^e eeuw (Elton, 2017, p. 12). Deze basiszegels hadden vaak een soort boordje rondom rond aan de binnenranden die bij het dichtdrukken van het zegel dan een ringpatroon vormden; dit is later nog belangrijk (zie 'Catalogus') (Elton, 2017, p. 12). Er zijn zelfs zegels bekend die een indruk van een geweven laken aan de buitenkant vertoonden, sporen die konden wijzen op de kalandertechniek (warmtedruk), waarbij het laken tijdens het platdrukken over het zegel gevouwen werd (Elton, 2017, p. 12). De zogenaamde kalandertechniek werd volgens Elton (2017, p. 12) gebruikt om bepaalde stoffen een blinkend oppervlak mee te geven. Deze sporen kunnen informatie verschaffen over het weeftype, de gemiddelde draaddichtheid en de weefrichting, of zoals in recent onderzoek zelfs de verftypes (Elton, 2017, p. 7).

- 4-delige zegels hadden een andere standaardvorm, ditmaal met twee extra platen die inwaarts gericht waren en waarbij de twee delen eveneens op elkaar gedrukt werden met een klinknagel-gatsysteem (Elton, 2017, p. 14) (Fig. 7). Dit type dook voor het eerst op rond

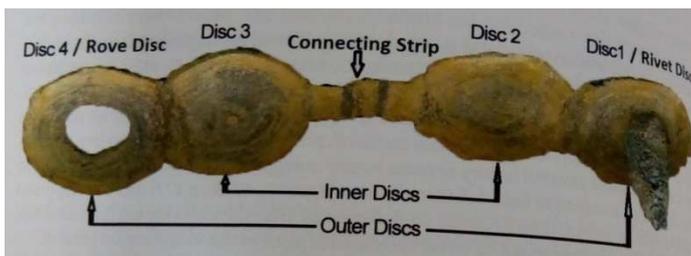

Fig. 7. Voorbeeld vierdelig zegel met aanduidingen. (Elton, 2017, p. 6)

de 16^e eeuw en had als voordeel dat meer informatie meegegeven kon worden en dus ook dat de controles steeds nauwgezetter opgevolgd werden (Rodenburg, 2011a, p. 51). De extra inwaarts

gelegen platen werden met de verbindingsstrook met elkaar verbonden, terwijl de buitenste platen elk aan weerszijden van deze platen rechtstreeks aangelast werden en in elkaar pasten zoals bij de tweedelige zegels (Elton, 2017, p. 14). Indien dus een zegelplaat met een deel van de verbindingsstrook aangetroffen wordt, kan de aanwezigheid van sporen van een klinknagel of een klinkgat erop duiden dat het om een tweedelig zegel en geen vierdelig zegel gaat (Elton, 2017, p. 16). De binnenste platen werden vaak vóór het zegelen bedrukt met een

²⁵ Vertaald vanuit het Litouws met behulp van Google Translate.

stempel omdat ze niet werden beslagen na het sluiten van het zegel (Elton, 2017, p. 14). Volgens Egan (1978, p. 179) was dit in veel gevallen een koninklijk zegel of een ander wapenschild, zeker vanaf de late 17^e tot 18^e eeuw. De buitenste platen zouden dan bedrukt zijn met het handelaarsmerk of dat van de visiteur en met de afmetingen (Egan, 1978, p. 179). Binnen de vierdelige zegels waren er verschillende types in formaat en in vorm: niet alle componenten waren even symmetrisch en er bestonden er met soms veel kleinere buitenste platen dan binnenste platen (zie 7.7.5. *Danzig*) (Elton, 2017, p. 14). Naar verwachting – aangezien het ook bij de tweedelige zegels het geval was – werden de meeste vierdelige zegels maar half bewaard, waarbij het vaakst de binnenste platen met de verbindingsstrook overbleven en de buitenste platen – mogelijks bij gebruik van het laken of andere activiteiten – afgerukt waren (Elton, 2017, p. 15).

Verschillende loden fragmenten zijn gemakkelijk te verwarren met zegels(platen), waaronder het bulla-type of tokens met één bedrukte zijde – gemakkelijk te verwarren met de binnenplaten van vierdelige zegels (Elton, 2017, p. 18). Volgens Elton (2017, p. 18) werden sommige meerdelige lakenzegels zelfs in tokens omgezet door de andere platen van de verbindingsstrook te trekken en de afgerukte rand te polijsten, wat enkel voor nog meer verwarring en identificatiemoeilijkheden zorgde. Tot slot waren er nog loden labels die met zekerheid toe te schrijven zijn aan andere producten, bijvoorbeeld flessen of tonnen, omdat Elton (2017, p. 20) zei dat het metaal veel te dun was om aan een laken te bevestigen, waardoor ze er makkelijker halverwege konden afvallen en bovendien bevatte ze meestal geen sporen van andere platen of een klinknagel.

- Van Laere (2019, p. 13-14) vernoemde nog zogenaamde driepuntzegels, die drie kanaaltjes bevatten die elkaar in het midden ontmoetten; ze waren radiaal doorkliefd. Door deze kanaaltjes konden koorden getrokken worden om ze aan het laken te bevestigen en werden vooral in de 18^e eeuw gebruikt (Van Laere, 2019, p. 13-14).
- Een andere variant hiervan waren de vierpuntzegels, waarbij kanalen elkaar onder 90° kruisten en waar dan koorden doorgetrokken konden worden (Van Laere, 2019, p. 14). Deze waren minder populair en werden vooral voor lakenballen in de late middeleeuwen gebruikt (Van Laere, 2019, p. 14). Mechelen zou de enige Zuid-Nederlandse stad geweest zijn die deze variant en gelijkaardige versies regelmatig gebruikte, voornamelijk omdat ze hun textiel in ballen verpakten en zo op deze manier verzegelden (Van Laere, 2019, p. 59).
- Een minder voorkomend ontwerp, vooral uit Doornik, maar ook enkele exemplaren uit Mechelen, was een tweedelig zegel zonder verbindingsstrook en met twee klinknagels (Elton,

2017, p. 316; Musin & Toropov, 2020, p. 365) (Fig. 8). Elton (2017, p. 316) meldde dat zulke types ook in Engeland voorkwamen tot in de 14^e eeuw, omdat dan de verbindingsstrook geïntroduceerd werd. Volgens Musin en Toropov (2020, p. 365) kwamen echter ook tweedelige zegels met twee klinknagels en een verbindingsstrook voor. Vanaf de tweede helft van de late 14^e eeuw werden zowel de eendelige als de tweedelige types gelijktijdig gebruikt, maar vermoedelijk bestond het bulla-type iets vroeger – ongeveer late 13e tot eerste helft 14e eeuw – en was het tweedelige zegeltype zonder verbindingsstrook een overgangsfase tussen de eendelige zegels en de

Fig. 8. Voorbeeld tweedelige zegels met twee klinknagels en zonder verbindingsstrook. (Elton, 2017, p. 316)

tweedelige varianten mét verbindingsstrook (Musin & Toropov, 2020, p. 366). De zegels met twee klinknagels en dus twee inklinkgaten kwamen vooral in de tweede helft van de 14e eeuw en de vroege 15e eeuw voor (Musin & Toropov, 2020, p. 366). Pas later veranderde het design en vervingen de zegels met slechts één klinknagel – en verbindingsstrook – bijna volledig het vorige assortiment zegels, zo rond de tweede helft van de 15e eeuw en de 16e eeuw, maar soms gebeurde het dat een klinknagel tijdens het zegelproces in tweeën spleet waardoor zich twee klinknagels leken af te tekenen (Musin & Toropov, 2020, p. 366). Dit type was eerder typisch voor de Lage Landen en Frankrijk, zeker vanaf de late 16e eeuw, terwijl men in Engeland meer het type met één klinknagel hanteerde (Rodenburg, 2011a, p. 51).

5.4. Grootte

Zegels met verschillende diameters waren op hetzelfde moment in circulatie en hadden ook geen specifieke functie (Musin & Toropov, 2020, p. 366). Ronde zegels konden erg in grootte variëren, van 5 mm tot wel 80 mm, of zelfs groter (Kvizikevičius, 1998, p. 434)²⁶. Kleine zegels hadden een diameter van minder dan 15 mm, zegels van gemiddelde grootte ongeveer een diameter van 17 mm en grote zegels van ongeveer 20 mm (Musin & Toropov, 2020, p. 366). Er zijn zelfs gevallen bekend waarbij de grootte van het zegel de kwaliteit aangaf, zoals grotere zegels voor hoogwaardige Leidse stoffen of dubbele en driedubbele kleinere zegels voor respectievelijk chique en zeer chique stof (Kvizikevičius, 1998, p. 434). Hoewel er vermoedelijk niet echt een chronologisch verband bestond, zijn er toch zegels teruggevonden van de beginjaren die eerder tot het kleine type behoorden (Musin & Toropov, 2020, p. 366; Egan, 2010, p. 57; Kvizikevičius 1998, p. 434).

²⁶ Vertaald vanuit het Litouws met behulp van Google Translate.

5.5. Sjablonen

Niet altijd worden (enkel) zegels overgeleverd, maar men kan ook veel informatie halen uit

Fig. 9. Voorbeeld matrijs met stempel.
(Elton, 2017, p. 28)

zogenaamde sjablonen of stempels. Bij deze stempels is het ontwerp in negatief, zodat het bij het bedrukken op het loden zegel gestempeld kan worden. Het aantreffen van matrijzen (stempels) is bijzonder zeldzaam, zoals het zestal exemplaren uit het British Museum aantonen (Elton, 2017, p. 27) (Fig. 9). In de meeste gevallen ging het om de matrijzen van wassen zegels, die vaak groter uitvielen dan die voor loden zegels, en het materiaal waaruit deze matrijzen bestonden was vaak koperlegering terwijl het bij loden zegels staal was (Elton, 2017, p. 28). Van Elton (2017, p. 28) weten we dat de oudste loden

zegels een stempeldiameter van 15 mm hadden, maar dat deze in latere eeuwen wel verbreed werden. Aangezien van de wassen zegels meestal niets overbleef, vormden deze matrijzen een vermoedelijk bewijs van zegels die ouder waren dan laat-14^e-eeuws, en vaak door hun vormen wel gemakkelijk te onderscheiden waren als matrijzen (Elton, 2017, p. 27). De stempels bestonden namelijk uit een stempeloppervlak (het matrijshoofd) dat op een koperen basis rustte, waarin soms nog kopspijkertjes of pinnen hingen om de matrijs aan een – al dan niet houten – greep te bevestigen (Elton, 2017, p. 28). Elton (2017, p. 29) was niet zeker of de koperen matrijzen ook voor loden zegels gebruikt werden, aangezien deze meestal uit staal waren, maar de onderzochte legering bleek wel bestand tegen het stampelen van lood, wat kon afgeleid worden uit bepaalde tekenen van hardheid. Volgens Koval (2015, p. 212) werden de loden zegels zelf in stenen mallen vormgegeven²⁷. Egan (1978, p. 177) heeft hier in Londen materieel bewijs van gevonden, waarbij de onbedrukte loden zegels nog in hun mal zaten.

Uit de late 14^e tot vroege 15^e eeuw zijn weinig loden zegels teruggevonden, omdat toen vooral wassen zegels gebruikt werden die uiteraard niet overgeleverd zijn, net als de houten grepen waar enkel de pinnen van achterbleven (Elton, 2017, p. 29). Elton (2017, p. 29, voetnoot 37) vermeldde ook dat het moeilijk is een onderscheid te maken tussen de matrijs en het materiaal dat bestempeld zou worden, omdat voor beiden het woord zegel gebruikt werd, maar in de meeste gevallen duidde een stalen zegel op de matrijs van een loden zegel. Bijwijlen werden er matrijzen aangetroffen waarvan geen zegels gekend waren of zegels die als sjabloon dienden vóór ze op het laken gedrukt werden, een praktijk die later op de vierdelige zegels toegepast werd (Elton, 2017, p. 29; p. 13). Om

²⁷ Vertaald vanuit het Russisch door slavist Deirdre De Smet met behulp van Yandex Translate.

de eerste te dateren moest men dan op de inscriptie, het ontwerp of gelijkenissen met andere gelijkaardige zegels afgaan (Elton, 2017, p. 29).

5.6. Soorten zegels

De meest voorkomende zegel was het zogenaamde controlezegel – Engels: *alnage* – maar omdat deze betekenis de lading niet helemaal dekt zal ik verder de Engelse term gebruiken. Deze *alnage* werd vaak door een koning opgelegd, zoals in Engeland, en diende zowel als kwaliteitsgarantie als als belastingbewijs (Kvizekičius, 1998, p. 435²⁸; Egan, 1978, p. 177; Willemsen, 2018, p. 57). Gelijkaardige controlezegels werden in de Lage Landen, met eenzelfde doel, door de steden zelf opgelegd. Buiten die Koninklijke zegels hadden de Engelse steden ook nog elk hun zegel met een eigen stadswapen, waarop lakenmakers eveneens belastingen moesten betalen (Elton, 2017, p. 32; Egan, 1978, p. 178; Willemsen, 2018, p. 57). Maar ook handelaars konden hun eigen zegels laten drukken met hun officiële familiewapens erop, wat ook weer een verwijzing was naar hun exclusieve product (Taavitsainen, 2018, p. 38²⁹; Elton, 2017, p. 270; Kirjavainen, 2009, p. 94; Kvizekičius, 1998, p. 435; Willemsen, 2018, p. 57). Deze zogenaamde handelaarzegels waren niet uitzonderlijk, maar representeerden de eigenaar en zijn product, via de naam, een familiewapen, een speciaal merkteken of houten merktekens, en zijn massaal in archieven opgenomen (Taavitsainen, 2018, p. 38; Elton, 2017, p. 375-382; Egan, 1978, p. 178; Taavitsainen, 2004, p. 203; Taavitsainen, 1982, p. 24³⁰). Ook deze handelaarmerken kenden heel wat variëteiten, zoals het gebruik van verguld tin in plaats van lood – al was dit vooral een latere toepassing en werd verguld tin niet zo heel vaak gebruikt – of de afbeeldingen en codes die erop gedrukt stonden, maar vermoedelijk werkten deze merken als indicatie van een product zoals dat nu gebeurt en wisten mensen de verschillende betekenissen wel (Taavitsainen, 2018, p. 38; Endrei & Egan, 1982, p. 48). Merktekens van handelaars zouden hun oorsprong uit het runenalfabet kennen, en werden later aangevuld met kruisen, geometrische vormen die op de masten en scheepswerven van handelsschepen zouden lijken, en zelfs met de initialen van de eigenaar (Holman, 1979, p. 143). Mede hierdoor is het moeilijk deze verschillende handelaarmerken te ontcijferen, zeker zonder referentiepunten. Deze tekens werkten als een soort talisman voor de handelaar om hem op zijn reis over zee te kunnen beschermen tegen onbekende gevaren (Diaz, 2014). Binnen de Hanze dienden deze merktekens ook als teken van identiteit, eigenaarschap of vakmanschap, weergegeven in een familie- of huismerk of een bezits- of handelsmerk (Holman, 1979, p. 143-144).

²⁸ Vertaald vanuit het Litouws met behulp van Google Translate.

²⁹ Vertaald uit het Fins met Google Translate. In de vertaling kunnen fouten, onduidelijkheden of afwijkingen gesloten zijn.

³⁰ Vertaald vanuit het Fins met behulp van Google Translate.

5.7. Problemen met identificatie

In voorgaand stuk is al kort aangehaald dat de identificatie van lakenloodjes allesbehalve evident is. Anders dan men zou verwachten moest een eerste identificatie al plaatsvinden op het moment van opgraven. De opgravingcontext kan helpen bij het verschaffen van mogelijke informatie, daar loden zegels in heel weinig gevallen in hun geheel bewaard worden. Zeker in het geval van meerdelige zegels gebeurt het dat voor- en achterzijde of de andere schijven van elkaar gescheiden zijn, in extreme gevallen zelfs permanent of met landsgrenzen ertussen (Musin & Toropov, 2020, p. 366). Ook komt de gerichte voorzijde van het stempel niet altijd effectief op de voorzijde van het zegel terecht, waardoor een archeoloog goed moet uitkijken bij een eerste analyse van het zegel (Musin & Toropov, 2020, p. 366). Indien dat wel het geval is, komt het er nog op aan te achterhalen welke zijde men juist in handen heeft, gegeven dat er geen sporen van klinknagels meer zichtbaar zijn, of bij eendelige zegels. Om het met een voorbeeld uit Doornik te illustreren: Doornikse zegels werden in vele gevallen op basis van de toren geïdentificeerd – als onderdeel van het wapenschild – waardoor men deze zijde ook als voorzijde beschouwde (Musin & Toropov, 2020, p. 366). Het probleem hierbij is echter dat in Doornik het zegelen vermoedelijk door een Koninklijke autoriteit werd opgelegd, waaruit te besluiten valt dat de Koninklijke Franse lelie in dit geval als kwaliteitsmerk gold en dus op de voorzijde zou staan en de toren bijgevolg op de achterzijde (Musin & Toropov, 2020, p. 366). Een ander probleem hierbij is te achterhalen welke helft bij welke hoort, een werkje dat me enorm tijdrovend lijkt. In sommige gevallen is er nog een deel van de stempel aanwezig op de klinknagelstompen of rond de gatrand – afhankelijk van welk deel juist overgeleverd is – zodat er toch een gok gewaagd kan worden naar het benoemen van het complementaire deel (Musin & Toropov, 2020, p. 366). Maar meestal blijft er van de tegenoverliggende afbeelding niet veel meer over aan de gatzijde door ofwel het hardhandige openbreken van het zegel, ofwel is er vaak ook meer schade aan deze zijde door het plat hameren van de klinknagel(s) (Musin & Toropov, 2020, p. 366-367; Egan, 1978, p. 177). Er is ook geen duidelijkheid of de verschillen in plaatsing afhingen van de procedure of een gevolg waren van eventueel gemakzucht of vergissing (Musin & Toropov, 2020, p. 366-367). Bijkomend hierbij is dat de stempel niet altijd volwaardig op het lood gedrukt werd, waardoor de leesbaarheid doorheen de jaren alleen maar achteruit ging (Egan, 1978, p. 177).

Een probleem dat zich voornamelijk in Engeland voordeed, was de datering en identificatie van lakenzegels die uitgingen van de staat – en dus van de kroon – daar de desbetreffende afbeelding van de monarch niet per se overeenkwam met de op dat moment regerende monarch (Elton, 2017, p. 34). Dit wilde niet zeggen dat deze zegels gerecycleerd werden, maar wel dat de politieke verschuivingen binnen het koningshuis zich ook aftekenden op de lakenzegels, zoals monarchen die een afbeelding, initiaal of ligatuur van een illustere voorganger van hetzelfde huis “eerden” via de lakenzegels, om zo een soort afkomstlijn aan te tonen (Elton, 2017, p. 34). De exacte natuur van die

politieke dynamieken zal ik hier niet verder bespreken, daarvoor verwijs ik de lezer vriendelijk naar andere relevante literatuur.

Deze regelmatige wissel van de macht reflecteerde zich eveneens in de wapenschilden van de steden, een probleem dat ook in Vlaanderen opdook, waardoor de verwarring enkel nog groter werd (Elton, 2017, p. 35; Van Laere, 2019, p. 27-28). Van de late 14^e tot 15^e eeuw was er een grote verscheidenheid aan iconografie op de zegels, maar deze waren niet altijd even duidelijk aan de textielnijverheid te linken (Van Laere, 2019, p. 22). In de 16^e eeuw werd dit systeem vervangen door wapenschilden, volgens Van Laere (2019, p. 22) de makkelijkste manier om de afkomst te identificeren, maar vele wapenfiguren waren onderhevig aan de politieke structuren. Steden konden dus in hun wapenschild in het ene jaar een verwijzing hebben naar het ene staatshoofd en enkele jaren later naar het andere staatshoofd, zoals goed geïllustreerd wordt in de veelgebruikte symbolen van de leeuw en de Franse fleur-de-lis (Elton, 2017, p. 35). In middeleeuws Vlaanderen kon deze verandering soms letterlijk over enkele jaren gaan, omdat gebieden aan de Franse grens regelmatig ingepalmd en weer afgegeven werden, wat steden het ene jaar tot het ene gebied maakte en het andere jaar weer tot het andere, een complicatie die de identificatie uiteraard niet altijd ten goede komt (Van Laere, 2019, p. 28). Zo had men tot de afscheiding van de Bourgondische Nederlanden en de Verenigde Provinciën in 1588 een zelfde manier van zegelen, was het onderscheid tussen lokale machthebbers en andere vorsten nauwelijks uit het Bourgondisch wapenschild te halen en werd onder de Spaanse Habsburgers dan weer vooral het Bourgondische stokkenkruis op het zegel gedrukt (Van Laere, 2019, p. 27-28). Bovendien hadden heel wat steden op het continent gelijkaardige symbolen of heraldische ontwerpen in hun wapenschilden door de interne verwevenheid tussen verschillende landen en gebieden, wat in combinatie met het gebrek aan heraldische kleuren een kennersoog vergde om op een correcte en accurate manier te kunnen dateren (Van Laere, 2019, p. 22). Zo vermeldde Egan (2010, p. 61) de veelvoorkomendheid van twee grote B's op zegels, die heel vaak aan Brussel toegeschreven werden, maar in sommige gevallen naar Brugge verwezen, en zelfs naar Duitse of Leidse zegels.

Eenzelfde moeilijkheid geldt voor wapens van gilden en families, waardoor Elton (2017, p. 35) aanraadde om beter de morfologie van de in veel gevallen bijgevoegde inscripties te ontcijferen en te dateren, zoals de verschillen tussen Latijns, Gotisch of Lombardisch schrift.

Tot slot, een tegenstrijdigheid waaraan jonge onderzoekers zoals ikzelf zich gemakkelijk kunnen laten vangen is het misleidende uitzicht van lood. Elton (2017, p. 36) zei namelijk dat de conditie van lood vaak door andere omstandigheden bepaald werd, zoals de initiële toestand van het metaal vóór de bewerking en de omgevingsfactoren, en niet zozeer door het verstrijken van de tijd.

6. Wat zeggen de historische bronnen?

In de Finse archieven wordt niet heel veel gerept over de lakenhandel, maar ze geven wel een enigszins goed en duidelijk beeld van de handelsnetwerken, het belang van laken en de evolutie ervan (Taavitsainen, 2018, p. 41)³¹. Het gaat hier voornamelijk over alledaags laken dat vernoemd werd naar de vindplaats en zo de kwaliteit mee aangaf (Taavitsainen, 2018, p. 41). Dat wil echter niet zeggen dat Finland en Vlaanderen rechtstreeks met elkaar in contact stonden, maar vermoedelijk dat het laken via belangrijke tussenhavens zoals Reval, Danzig of Lübeck naar Finland verscheept werd (Taavitsainen, 2018, p. 41; Kirjavainen, 2009, p. 93; Taavitsainen, 1982, p. 23)³². In de middeleeuwen zeilden boeren uit Turku tussen Reval en Stockholm om hun natuurlijke producten in te ruilen voor fijn wollen laken en in de 14^e eeuw werden ze door Hanzeleden tewerkgesteld in het Hanzenetwerk (Kirjavainen, 2009, p. 93). Hanzehandelaars uit Lübeck leverden in de 14^e eeuw al Vlaams en Engels laken aan de Baltische staten, aangezien Lübeck op dat moment de belangrijkste Hanzestad was (Kirjavainen, 2009, p. 93). Door de handelsrivaliteit tussen de Zweedse stad Stockholm en Turku kregen beide steden dezelfde goederen aangeleverd door Hanzehandelaars (Kirjavainen, 2009, p. 93). In het begin van de 15^e eeuw, toen Danzig de belangrijkste handelshaven was voor handelaars uit Turku, werden de eerste contacten met Vlaanderen gemaakt (Kirjavainen, 2009, p. 93). De meeste goederen kwamen aanvankelijk via Reval toe, maar toen aan het einde van de eeuw de handelsrelaties tussen Reval en Riga vervielen verhuisden de handelaars naar Danzig (Kirjavainen, 2009, p. 93).

Het valt op dat er vooral een grote verscheidenheid aan Vlaamse en Nederlandse stoffen in het archief vermeld worden, wat toch iets zegt over de intense handelsrelaties en de intense productie van laken (Taavitsainen, 2018, p. 41; Kirjavainen, 2009, p. 94). Taavitsainen (2018, p. 41-42; 1982, p. 23-24) vermeldde *kumist* uit Komen van 1380 tot 1469, *yperst* uit Ieper van 1412 tot 1445, *altesdeskt* uit Aalst van 1445 tot 1469, en *meyenborst* en *hynderlevskt* uit Vlaanderen of Nederland vanaf 1443, allemaal lichte tekenen van Vlaamse textieldominantie in de 14^e tot de eerste helft van de 15^e eeuw. Ook Kirjavainen (2009, p. 94; p. 95) zei dat laken uit de Lage Landen voor het eerst in Finland verscheen vanaf het einde van de 14^e eeuw en dit zeker tot in de 15^e eeuw, en vermeldt eveneens de verschillende lakentypes naargelang hun afkomst of kleur. Ieper was tussen de 13^e en 14^e eeuw het belangrijkste productiecentrum, met een grote verscheidenheid aan kwaliteitslaken en het duurste gekleurde laken – *tinctos* – zelfs twee keer geveerd (Kirjavainen, 2009, p. 94). In latere archieven kwam er meer Engels en Nederlands laken naar voren en verdween het Vlaamse laken tegen eind 15^e eeuw zelfs helemaal uit de archieven (Taavitsainen, 2018, p. 41-42; Kirjavainen, 2009, p. 93; Taavitsainen, 1982, p. 24).

³¹ Vertaald vanuit het Fins met behulp van Google Translate.

³² Vertaald vanuit het Fins met behulp van Google Translate.

Een zelfde trend tekende zich af in archieven uit het westelijke deel van Zweden, waar bovendien weinig importpatronen van luxetextielen in voorkwamen – wat in Finland wel het geval was met onder andere oosterse zijde (Taavitsainen, 2018, p. 41-42; Taavitsainen, 1982, p. 24)³³. De archieven uit Zweden waren veel completer en boden dus betere inzichten in de lakenhandel, met vermelding van meerdere soorten en aantallen lakenkwaliteiten, zoals *genst*, *markist*, *thornist*, *bryggist*, *poperst*, *dallermynnist*, *kortrist*, *dixmudiskt*, *brabanzt* (Taavitsainen, 2018, p. 42; Taavitsainen, 1982, p. 24). Hieruit kunnen we duidelijk steden onderscheiden als Gent, Brugge, Poperinge, Kortrijk, Diksmuide en eventueel Marke, allemaal Vlaamse steden, en Brabant als algemene omschrijving van Brabants laken dat in de 14^e tot 15^e eeuw waarschijnlijk nog niet zo hoog aangeschreven stond. Aangezien deze stoffen uit de zogenaamde Nationale Prijsregulatie van 1450 kwamen, golden deze stoffen ook voor Finland, al kwamen ze daar in de onvolledige archieven niet voor (Taavitsainen, 2018, p. 42; Taavitsainen, 1982, p. 24). Vermoedelijk werden deze en andere stoffen via West-Zweden naar Oost-Zweden en zo verder naar Finland getransporteerd (Taavitsainen, 2018, p. 42). Ondanks deze nogal schaarse geschreven bronnen, is het archeologisch bronmateriaal niet veel representatiever voor de lakenhandel met Finland (zie ‘Catalogus’).

In de geschreven bronnen werd melding gemaakt van de eerste Vlaamse textielen in Rusland vanaf de eerste helft van de 12^e eeuw, maar dat zou betekenen dat Vlaams laken in Novgorod arriveerde zelfs nog voordat ze er op de jaarmarkten in Champagne en Frankrijk hun oog op hadden gelegd (Musin & Toropov, 2020, p. 372). Bovenstaande bewering was gebaseerd op het “Statuut van Vsevold”, zogenaamd toegestaan door prins Vsevolod Mstislavich voor Iepers laken in de jaren 1120 tot 1130 (Musin & Toropov, 2020, p. 372). Musin en Toropov (2020, p. 372-373) counteren deze bewering door te verwijzen naar Vsevold Mstislavich – subtiel naamsverschil – van Novgorod of Vsevolod Yurievich, die beiden leefden in de eerste helft van de 13^e eeuw. Iepers laken kwam waarschijnlijk voor het eerst voor in de geschreven bronnen in 1327, en in 1348 werd een decreet uitgeschreven waarin het voor Duitse handelaars verboden was onbezegeld laken naar Rusland te importeren (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 3)³⁴. De vroegste melding van Doorniks laken was in mei 1324, in een document in het stadsarchief van Stralsund (Duitsland) in naam van de Russische stad Volodymyr-Volynsky (Musin & Toropov, 2020, p. 373). In dit desbetreffende geval ging het om een vraag aan de burgers van Stralsund om de op zee verloren inboedel van een zekere Bertram Rusin en Nicholas terug te bezorgen aan de stad, aangezien de inwoners van Stralsund zich het eigendom na de scheepsramp toegeëigend hadden (Musin & Toropov, 2020, p. 373). In de oplistings van de

³³ Vertaald vanuit het Fins met behulp van Google Translate.

³⁴ Vertaald vanuit het Russisch door slavist Deirdre De Smet met behulp van Yandex Translate.

verloren goederen bleek het grootste deel laken te zijn, zo'n 88 stukken, waarvan 14 uit leper en de rest uit Doornik en Poperinge (Musin & Toropov, 2020, p. 373). Uit de archieven bleek ook dat de vroegste aankomst van Doorniks laken in Visby (Gotland) in de late 13^e eeuw plaatsvond, lepers laken in Novgorod in 1327 en Vlaams textiel in Riga in de vroege 14^e eeuw (Musin & Toropov, 2020, p. 373). In de archieven van Novgorod stond ook een verwijzing naar de invoer van Doorniks textiel in de 15^e eeuw, maar op dat moment was de Doornikse textielindustrie al in verval (Musin & Toropov, 2020, p. 373). Het zou over een document uit de 14^e eeuw gaan met de vraag zes stukken Doorniks textiel terug te brengen van iemands overleden broer, maar vermoedelijk stond de familie uit Novgorod in contact met handelaars uit Reval, die nog Doorniks laken in stock hadden (Musin & Toropov, 2020, p. 373).

7. Catalogus in alfabetische volgorde per vindplaats

7.1. Denemarken

Rond 1300 voerde Denemarken heel wat importlaken in, eerst en vooral uit Vlaanderen en later ook uit Nederland (Krants, 2011). Aangezien de concurrentie bijna moordend was, werkten de plaatselijke autoriteiten samen met de lakenproducenten om hun kwaliteit altijd op topniveau te houden (Krants, 2011).

7.1.1. Århus

- Zegel De.1: In Bispegade werd de schijf van een tweedelig zegel aangetroffen, met een secundair aangebracht gat onderaan – hergebruik als hanger? (Krants, 2011). De afbeelding was heel moeilijk leesbaar, maar zou een calvariekruis voorstellen dat op een piramidevormige sokkel geplaatst was (Krants, 2011) (Fig. 20). Aan weerszijden van het kruis was een puntenrozet geplaatst en het geheel was omgeven door een parelcirkel (Krants, 2011). Op basis van deze stempelafdruk schreef Krants (2011) het zegel toe aan Ieper, maar Jan Thijssen weerlegde deze stelling in de opmerkingen onder de blogpost. Volgens hem was het zegel uit Geraardsbergen, omdat Ieperse zegels een Andreaskruis zouden dragen (Thijssen, reactie op blog, 11 september 2013). Als we inderdaad het huidige wapenschild van Geraardsbergen bekeken, waren er veel overeenkomsten met het kruis op een podium en de flankerende leeuw. Eind 13^e eeuw was daar blijkbaar nog de keizerlijke adelaar bijgekomen, die niet op dit zegel voorkwam³⁵. Het zegel was dus minstens uit de late 13^e tot 14^e eeuw. Iepers laken werd massaal uitgevoerd naar Denemarken, maar er waren opvallend weinig lakenloodjes die daarvan getuigden (Krants, 2011). Het waren de uitstekende kwaliteit en prachtige kleurenssembles die van Iepers laken een internationaal geëerd product maakten, zodanig dat het koningshuis de lakenstoffen voor zichzelf gebruikte (Krants, 2011). Ook Brugs en Gents, naast Nederlands en Duits, laken werd ingevoerd in Århus (Krants, 2011).

7.1.2. Viborg

- Zegel De.2: In Viborg werd een zegel aangetroffen dat sterk geleek op het bovenstaande zegel (Krants, 2011). Het ging ook om een tweedelig zegel met op de ene zijde een calvariekruis op een piramidevormig podium en vergezeld van puntenrozetten, omgeven door een parelcirkel. De andere zijde vertoonde duidelijk een klimmende leeuw, eveneens omgeven door een parelcirkel. Vermoedelijk was deze zijde de achterzijde, aangezien op de

³⁵ De verschillende wapenschilden worden afgebeeld en besproken in 'Heraldry of the World': <https://www.heraldry-wiki.com/heraldrywiki/wiki/Geraardsbergen>

tekening een extra onregelmatige vorm getekend was die leek te duiden op de platgestampte klinknagel. Ook hier werd het zegel toegeschreven aan Ieper (Krants, 2011). Vermoedelijk ging het in dit geval eveneens eerder om een zegel uit Geraardsbergen.

7.1.3. Ribe

- Zegel De.3: De DIME – Digitale Metaldektorfund – herbergde nog heel wat verder te onderzoeken lakenzegels. In de Sydvestjyske Museer lag een zegel met een diameter van ongeveer 20 mm, geschat op basis van de foto (DIME 104603). Het ging om de voorzijdeschijf van een tweedelig zegel met de opdruk van een opgehangen dierenvacht, omringd door een parelcirkel. De rand waar de verbindingsstrook te verwachten viel vertoonde een klein uitbraakspoor, vermoedelijk waar de strook afgerukt was. Het zegel was naar alle waarschijnlijkheid afkomstig uit Gent.
- Zegel De.4: In de database van de Sydvestjyske Museer lag een intact tweedelig zegel van 24 mm uit de 15^e tot 17^e eeuw³⁶. Op de voorzijde stond de afbeelding van een opgehangen dierenvlies, omringd door een rand. De rand was vermoedelijk van de stempeldruk zelf, maar er leek zich ook nog een dunne binnencirkel af te tekenen rond de afbeelding. De achterzijde vertoonde een klimmende Vlaamse leeuw die naar rechts gekeerd stond en een grote gekroonde G vasthield. De leeuw werd omringd door een geparelde boord. Dit zegel was vrij duidelijk tot Gent te rekenen, zoals in de databank aangegeven stond.
- Zegel De.5: Ook hier ging het om een tweedelig zegel, ruw geschat uit de 15^e tot 17^e eeuw, met diameter 22 mm, eveneens afkomstig uit de Sydvestjyske Museer³⁷. De voorzijde van het zegel vertoonde een opgehangen vlies met een dunne rand en een parelboord rondom. Er waren geen sporen meer zichtbaar van een verbindingsstrook. De achterzijde was vrij moeilijk leesbaar door de schade en was slechts gedeeltelijk overgeleverd. Er leek nog een deel van een kroon en daaronder een letter, hoogstwaarschijnlijk een G, zichtbaar. In dit geval betrof het weer een Gents zegel.
- Zegel De.6: Het betrof een tweedelig zegel, met een rest van de verbindingsstrook, van 22 m³⁸. Op de voorzijde stond vermoedelijk een leeuw, omringd door een dubbel(?) geparelde rand. Uit de zichtbare delen van de leeuw concluderend leek hij in klimmende positie te staan. Van de achterzijde was enkel het hart overgebleven, met slecht leesbare inscriptie. De aanwezige resten van twee letters leken van elkaar gescheiden door een parelrand. Op basis

³⁶ E-mail van Mette Højmark Søvsø, curator Sydvestjyske Museer, uit Denemarken van 21/4/2021.

³⁷ Zie voetnoot 36.

³⁸ Zie voetnoot 36.

van de vormstructuur zouden een Gotische E en F afgeleid kunnen worden. Mette Højmark Søvstø vermoedde dat het Vlaams was³⁹, waardoor de inscriptie hiernaar zou kunnen verwijzen. De drie zegels uit de Sydvestjyske Museer waren ten zuiden van Ribe aangetroffen door middel van metaaldetectie, maar kwamen vermoedelijk uit een afvaldumpplaag van de stad⁴⁰.

7.1.4. *Aalborg*

- Zegel De.7: DIME 93041 uit het Nordjyllands Historiske Museum was een volledig overgeleverd tweedelig zegel, met het grootste deel van de opdruk nog aanwezig (Fig. 19). Het zegel was ongeveer 25 mm groot. Op de voorzijde was een opgehangen vlies zichtbaar dat ondersteboven hing, omgeven door een parelcirkel. De keerzijde vertoonde twee klimmende leeuwen die rug aan rug stonden met hun staarten verstrengeld tot een strik. Boven hun hoofden hing een G in, naar mijn vermoeden, Lombardisch schrift. Door de onderbreking bovenaan leken de leeuwen omringd door twee parelcirkels, maar waarschijnlijk was de opdruk door de breuk gewoon een beetje verschoven. De stempel was ten opzichte van de verbindingsstrook circa 30 graden naar links gedraaid. Het zegel was Gents.

7.1.5. *Nykøbing Falster*

- Zegel De.8: DIME 87574 in Museum Lolland-Falster werd toegeschreven aan Gent. Het was slechts één schijf, maar het was moeilijk af te leiden of het een tweedelig dan wel een eendelig zegel was. De rand vertoonde wel ergens een braakspoor, maar hier hoefde niet per se een verbindingsstrook gehangen te hebben. Op basis van de foto was het niet mogelijk de grootte van het zegel af te leiden, noch de dikte. De foto was helaas erg wazig en dus was de opdruk zeer moeilijk leesbaar. Ik weet niet juist op basis waarvan het zegel als Gents bestempeld was, maar ik vermoed de aanwezigheid van een leeuwenfiguur(?) of een hangend schapenvel. Gegeven de morfologie en de stand van het dier, leek het me hier niet om een leeuw te gaan. Het dier leek eerder een langwerpige hoofd te hebben en iets wat leek op hoeven. Dit deed mij vermoeden dat het hier om een paard of een ezel zou kunnen gaan, twee dieren die voor zover ik weet niet in Vlaamse wapenschilden voorkwamen. De stand van de benen deed ook denken aan een galopperend of steigerend dier en zeker niet klimmend, aangezien hierdoor het dier uit evenwicht zou vallen. Afgaand op de houding betrof het hier hoogstwaarschijnlijk geen ram, schaap, lam of geit – tenzij extreem gestileerd – wat impliceerde dat het geen Gents zegel was. Boven het dier leek zich ook nog een

³⁹ E-mail van Mette Højmark Søvstø, curator Sydvestjyske Museer, uit Denemarken van 21/4/2021.

⁴⁰ Zie voetnoot 39.

omgekeerd V-vormig patroon af te tekenen en onder de buik van het dier iets wat leek op een letter, mogelijks Lombardisch. Het geheel was omgeven door een parelcirkel. Aangezien de stempel hier eerder refereerde aan een gehoefd dier, was het waarschijnlijk niet eens een Vlaams zegel.

7.1.6. *Hjørring*

- Zegel De.9: DIME 49116 uit het Vendsyssel Historiske Museum betrof een bulla-type zegel van 15 mm. Dit werd gerekend onder de kleine zegels en gegeven dat het om een bullazegel ging, was het vermoedelijk een vroeger exemplaar uit de 13^e tot 14^e eeuw. Dit was echter geen zekerheid. De voorzijde toonde een fleur-de-lis als centraal motief, met rechts van het grootste blad iets wat leek op een T op zijn kant of een puntendriehoek(?). De keerzijde bevatte een breed en rond torengedouw met open doorgang en niet te onderscheiden aantal kantelen. Aan weerszijden tekenden zich kleine fleurs-de-lis af, ook hier weer een niet nader te noemen aantal – vier(?) waarvan drie nog aanwezig. Het zegel leek op het eerste zicht geen inscriptie te hebben. Dit ontwerp leek naar Doornik te verwijzen, dat op al haar zegels een toren met open doorgang en fleurs-de-lis had. Op basis van de vormtaal was helaas geen exactere datum te geven. Op de afbeeldingen was geen gat voor een koord te onderscheiden.

7.1.7. *Vesthimmerland*

- Zegel De.10: DIME 39706 uit het Vesthimmerlands Museum gaf een volledig tweedelig zegel weer, met een diameter van 35 mm. Op de voorzijde stond een hangend vlies afgebeeld, omringd door een parelcirkel. De keerzijde bevatte de afbeelding van een dubbelkoppige adelaar, eveneens omringd door een parelcirkel. Het vlies refereerde aan Gent. Volgens Elton (2017, p. 138) zou een dubbelkoppige adelaar geassocieerd worden met de Hanze, het Habsburgse Rijk of de verfgilden uit de Lage Landen.

7.1.8. *Skærum Kapel*

- Zegel De.11: NM 531679 was een tweedelig zegel van 20 mm, dat volledig was bewaard gebleven. Het toonde aan de voorzijde een opgehangen vlies en aan de achterzijde een dubbelkoppige adelaar in een parelcirkel. Aan de buitenrand stonden de letters W, O en R met redelijke afstand uit elkaar. Iets voor de W leek ook een vijfbladige bloem voor te komen. Het was hoogstwaarschijnlijk van Gent afkomstig.

7.2. Engeland

De reden dat ik Engeland in dit overzicht opgenomen heb, is omdat Engeland in de middeleeuwen een soort ankerpunt was voor Vlaamse handel en Vlaamse handelaars. Engelse wol werd in de piekperiode van de Vlaamse lakenhandel ingevoerd, waarna de Vlaamse wevers er hun welbekende en veelgeprezen luxelaken van maakten. Uit historische bronnen was ook geweten dat Vlaamse wevers zich – al dan niet op vraag van de koning – in Engeland vestigden om daar hun kunde aan te leren aan de Engelse ambachtswerkers (Elton, 2017, p. 107). Dit groeide zodanig groot uit dat er gilden van Vlaamse wevers, handelaars, ververs etc. ontstonden die in rechtstreekse concurrentie stonden met de Engelsen, die daarom de Vlamingen weg wilden (Elton, 2017, p. 107; Davies 2019, p. 121). Engeland was eveneens de tussenhalte van waaruit het laken naar de Baltische Zee, via de Sound, verscheept werd en andere producten ingevoerd werden. Er was aanvankelijk een goede verstandhouding met de Engelsen, maar oorlog en godsdienstperikelen ondermijnden de handelsrelaties (Vlerick, 2006, p. 29; p. 32-33; Lesger & Wijnroks, 2005, p. 17). Engelse wol werd niet meer ingevoerd, waardoor Vlaamse wevers zich genoodzaakt zagen op inferieure wol over te schakelen, waaronder Spaanse wol (Coornaert, 1950, p. 60; p. 64; Rorke, 2006, p. 271). Dit had uiteraard een effect op de kwaliteit van het laken, die er zichtbaar op achteruit ging. Onderstaande opsomming betreft lakenloodjes die in het aangegeven gebied teruggevonden werden en die zo terug te spiegelen zijn op de Vlaamse lakenhandel.

- Zegel E.1: Dit zegel had geen specifieke vindplaats meegekregen, dus werd hij onder Engeland gerapporteerd. Het ging over een zegel met een gestileerde toren aan de voorkant en een fleur-de-lis in vierpas omringd door ...TOVRNAI – of Y –; vermoedelijk een laat 14e- tot 15e-eeuws exemplaar (Egan, 2010, p. 58). Doornicks laken was in Engeland gekend onder de naam ‘doornicks’ (Egan, 2010, p. 58).

7.2.1. Norwich

Norwich was tegen midden 13e eeuw één van de grootste steden in Engeland, en vooral belangrijk als religieus en internationaal gericht handelscentrum (Van Laere, 2019, p. 328). Dit was vooral te danken aan haar internationale wolhandel, waardoor de haven als stapel diende voor uitvoer naar het continent en als knooppunt in het Hanzenetwerk (Van Laere, 2019, p. 328). In Norwich was de zogenaamde Russel Company gevestigd, een gilde die startte toen een handvol gespecialiseerde wevers uit Vlaanderen werden ingehuurd om lokale wevers te helpen met het maken van de ‘Norwich satins’ en ‘Norwich fustians’, een handel die Norwich in de 14^e en 15^e eeuw groot maakte (Elton, 2017, p. 107). Deze satijn- en fustiaanhandel raakten echter in verval door de concurrentie op het vasteland, maar de Company was er in geslaagd zijn handel van 1554 tot 1723 draaiende te houden en iedereen was vrij om in de productie mee te helpen (Elton, 2017, p. 107). Tussen 1558 en

1563 werden er slechts een honderdtal *russe/s* per jaar geproduceerd, maar door de toevloed aan Vlaamse migranten werd de productie plots verveelvoudigd (Elton, 2017, p. 107). Deze migranten kwamen rond het midden van de 16^e eeuw aan, later gevolgd door religieuze vluchtelingen uit Frankrijk en Wallonië (Van Laere, 2019, p. 328). De Company voerde echter zware concurrentie met de Waalse migranten, die hun eigen *russe/s* hadden, waardoor men genoopt was tot een herziening van de reguleringen en de Walen vanaf 1581 tot de Company konden toetreden (Elton, 2017, p. 107). Deze zogenaamde ‘capha’ van de Walen was witwerk en textiel dat het midden hield tussen wollen en linnen garen (Elton, 2017, p. 115). Norwich gooide in de 18^e eeuw hoge ogen door haar wollen stoffen uit kamgaren, de zogenaamde *worsted*, en breidde in de 19^e eeuw een vervolg aan dit succes door haar sjaalproductie (Van Laere, 2019, p. 328).

Strikt genomen ligt de toespeling ‘Vlaamse zegels’ hier eerder in het feit dat ze geassocieerd konden worden met “Vlaamse” lakenmakers en niet zozeer omdat ze uit het Vlaamse grondgebied afkomstig waren of aan Vlaams laken gehangen werden.

- Zegel E.2: Dit zegel bevatte op de voorkant het wapenschild van het district Norwich, dat bestond uit een kasteel met drie torens en een passerende leeuw onderaan, en op de andere helft van het tweedelige zegel de inscriptie (FI)DE / (LIT)AS / (ART)E(S) / (ALIT) (*Vertrouwen bevordert de arbeid*) (Elton, 2017, p. 107). Gewicht en diameter werden eveneens aangereikt door Elton (2017, p. 107) en bedroegen respectievelijk 6,9 g en 20 mm.

7.2.2. *Salisbury*

- Zegel E.3: Op de voorkant prijkte de beeltenis van een tweekoppige adelaar met het opschrift SARUM onderaan (Elton, 2017, p. 138). De achterkant bevatte volgens Elton (2017, p. 138) het wapenschild van Salisbury, met erboven de notatie 58- en eronder WILT.S, verwijzend naar Wiltshire. Hierbij was het gewicht 32,5 g en de diameter van het zegel ook weer 20 mm (Elton, 2017, p. 138). Volgens Elton (2017, p. 138) werd de tweekoppige adelaar met drie verschillende “organisaties” geassocieerd, namelijk de Hanze, het Habsburgse rijk en de vergilden uit de Lage Landen. De opdruk was heel anders dan bij het vorige zegel en dit lag vermoedelijk aan het feit dat het gegoten was in plaats van bestempeld, zoals Elton (2017, p. 138) meldde. Vermoedelijk was het zegel dus ook eerder 17^e- tot 18^e-eeuws, duidde de aanduiding ‘58-’ op het gewicht in ponden en het woord *Sarum* was Latijn voor Salisbury (Elton, 2017, p. 138).

7.2.3. *Londen*

- Zegel E.4: Een vierdelig zegel met een bosje met SERGE DU BOIS rondom op de voorkant en een gekroonde roos met engelen als ondersteuning op de andere kant (Elton, 2017, p. 270).

Elton (2017, p. 270) beweerde dat het verwees naar de Londense handelaar Peter Du Bois, geboren in Canterbury, maar afkomstig van een Vlaamse familie uit Lisle. Rond 1618 werd zijn naam vermeld in het cashboek van George Hartnoll, een lakenfabrikant uit Tiverton, die met Du Bois in contact kwam omdat hij op de markt in Exeter serge (saai) kocht om deze via Tiverton naar Londen te verzenden (Elton, 2017, p. 270). Er werden eveneens een dertigtal van deze zegels in Gdańsk (Danzig) teruggevonden (Elton, 2017, p. 270) (zie o.a. Zegel P.6). Diameter: 23 mm. Dit type vierdelige zegels bleek typisch voor zegels met SERGE DU BOIS op (zie 7.7.5. *Danzig*).

- Zegel E.5: De voorkant van het scharnierzegel was leeg, maar op de achterkant stond een kasteel met drie torens met twee open handen aan de zijkant en nog een tweekoppige adelaar met ontbrekend teken (Egan, 2010, p. 56). Egan (2010, p. 56) vermoedde dat de handen naar het stadswapen van Antwerpen verwezen en dat het zegel gebruikt werd voor satijnen of voor losse vloerkleden. In de 16^e eeuw was Antwerpen een belangrijk centrum voor de afwerking van laken uit Engeland, toch zijn er opvallend weinig Antwerpse zegels in Engeland teruggevonden (Egan, 2010, p. 56).
- Zegel E.6: Aan de voorkant van dit zegel prijkte een Vlaamse leeuw en de tekst (?B)R(V)/(G)E(O)..(IS) in Lombardische letters aan de achterkant – vermoedelijk Brugeonis, maar Egan (2010, p. 56) was niet helemaal zeker over de eerste letter. De schuine strepen in de voorgestelde inscriptie duiden op een afkapping van het woord en verspringing naar de volgende regel. Op de puntjes konden ontbrekende karakters ingevuld worden. Vermoedelijk was het zegel 15e- tot 16e-eeuws en afkomstig uit Brugge (Egan, 2010, p. 56).
- Zegel E.7: Twee latere zegels – vermoedelijk 16e- tot 17e-eeuws – waren ook afkomstig uit Brugge, waarvan één met de woordparen BRV en GES onder elkaar in een vierkante cartouche aan de voorkant en een ontbrekende andere helft (Egan, 2010, p. 56).
- Zegel E.8: Dit andere 16e- tot 17e-eeuws zegel had de woordparen 'Brug' en 'gue' op de voorzijde staan en op achterzijde een teken dat volgens Egan (2010, p. 56) leek op een 'P'. Dit zegel had een iets afwijkende vorm en bestond uit twee klinknagels, in plaats van de gebruikelijke enkele klinknagel en verbindingsstrip, en was vermoedelijk eerder laat-16^e- tot 17^e-eeuws (Egan, 2010, p. 56).
- Zegel E.9: Verder werden zeker een 12-tal zegels met het stadswapen van Brugge aan de voorzijde en een leeuw of geheime tekens aan de achterzijde aangetroffen, meestal tussen de 16^e en 17^e eeuw te dateren (Egan, 2010, p. 56). Vooraan prijkte dan een kroon op een

kleine letter b in Gotisch schrift en een rand rondom met S-vormige figuren die elkaar om beurten afwisselden en achteraan een Vlaamse leeuw omringd door zo'n soortgelijke rand, in sommige gevallen van nog enkele geheime tekens vergezeld (Egan, 2010, p. 56). Bij opgravingen aan de Theems werden een achttal exemplaren van Brugge aangetroffen, met de opdruk van een leeuw of met geheime tekens, maar er werden er ook in andere steden in Engeland aangetroffen (Egan, 2010, p. 56).

- Zegel E.10: Er werden twee aparte schijven van een vermoedelijk vierdelig zegel aangetroffen uit 17^e-eeuws Brussel, voornamelijk gebruikt voor stoffen die bekend stonden onder de naam 'Brissels' (Egan, 2010, p. 56). Het zegel beeldde een stadszicht met toren af en het opschrift BRVSSELS op de ene schijf en vijf vijfpassen op de andere (Egan, 2010, p. 56). Enkele andere gelijkaardige zegels werden op basis van één of meerdere geprononceerde grote letters 'B' aan Brussel toegeschreven, maar geen van deze droeg de volledige naam van de stad, waardoor niet zeker is of ze wel Brussels zijn (Egan, 2010, p. 56). Van Laere (2019, p. 39) vermeldt dat enkel de stedelijke zegels een Sint-Michiel vertoonden die de draak versloeg, wat doet vermoeden dat de zegels hier misschien vanuit een handelaar of andere instelling vervaardigd waren. Brussel was tijdens de 14e eeuw samen met Antwerpen, Mechelen en Leuven één van de belangrijkste textielcentra in Brabant (Van Laere, 2019, p. 39).
- Zegel E.11: Een ander zegel bevatte een schild met twee dwarsbalken als van een stadswapen aan de voorkant en een bebaard mannenhoofd aan de andere zijde (Egan, 2010, p. 57). Er werden zo een zevental exemplaren gevonden, allemaal afkomstig uit de stad Diest (Egan, 2010, p. 57) (Fig. 15). Er zijn heel weinig loodjes uit Diest gevonden en Egan (2010, p. 57) vermoedde dat dit komt omdat het laken in Diest geweven werd en daarna naar Leuven gevoerd om af te werken, waardoor sommige laken dat via het zegel aan Leuven toegeschreven was wel eens uit Diest zou kunnen komen. Volgens Van Laere (2019, p. 41) waren de Diestse loden inderdaad gemakkelijk te verwarren met die van Leuven, zeker zonder aanwezige kleuren, aangezien de invulling van het stadswapen gelijkaardig was. In de 14e en 15e eeuw bloeide de textielhandel er vooral door de markten, waarna het tot één van de belangrijkste Brabantse textielcentra behoorde, die voornamelijk stoffen naar Centraal-Europa vervoerden (Van Laere, 2019, p. 41).
- Zegel E.12: Zo'n dertigtal exemplaren van vroegtijdige Vlaamse* zegels – voornamelijk uit Londen – werden teruggevonden, elk met een licht afwijkend ontwerp (Egan, 2010, p. 57-58). Het gros van deze zegels was laat-13^e- tot 14^e-eeuws, de vroegste exemplaren, maar

vermoedelijk waren er ook 15^e-eeuwse exemplaren tussen (Egan, 2010, p. 57). De diameter van deze zegels was circa 15 mm en ze bestonden uit twee klinknagels zonder verbindingsstrook, met Lombardische letters opgedrukt (Egan, 2010, p. 57). De meeste voorkomende opdrukken waren een gesloten helm met pluim en de Vlaamse leeuw, verwijzend naar de vroege wolproductie in Vlaanderen*, over verschillende zegels (Egan, 2010, p. 57) (Fig. 28). Soms stond de Vlaamse leeuw in een schild, met de tekst SIGILLV (FLANDEN)... rondom de rand aan de voorzijde van de zegels en een gesloten helm met pluimen – in de meeste gevallen drie – met +(?FL)ANDEN... rondom aan de achterkant (Egan, 2010, p. 57). Van het totaal aantal exemplaren waren er een tweetal met een leeuw in een schild, mogelijks van een iets latere datum, en Egan (2010, p. 58) vermoedde dat ofwel Gent ofwel Ieper de mogelijke plaats van herkomst was van zulke vroegtijdige Vlaamse* zegels.

- Zegel E.13: Ook de meer dan 36 exemplaren afkomstig uit Mechelen hadden twee klinknagels en geen verbindingsstrook, met een diameter van 15 mm die te klein bleek voor een volledige stempel, ondanks de verschillende varianten (Egan, 2010, p. 58). Deze zegels vertoonden het typische schild met drie horizontale balken – het stadswapen – omcirkeld door FLO. BERTHVVL' aan de ene kant en de bisschopsstaf bovenaan in een cirkel van EPS. LEODI aan de andere kant (Egan, 2010, p. 58). Mechelen was een belangrijk Brabants lakencentrum, voornamelijk voor de productie van wollen kleding (Egan, 2010, p. 58; Elton, 2017, p. 315), dat zijn grootste bloei kende tijdens de 15^e tot 16^e eeuw, voor het rond het midden van de 16^e eeuw door Brussel vervangen werd en bijgevolg met economisch verval te maken kreeg (Van Laere, 2019, p. 59). Bovendien diende de stad als juridische hoofdstad van de Nederlanden vanaf 1473 onder Margaretha van Oostenrijk, tante van Karel V (Van Laere, 2019, p. 59; Elton, 2017, p. 315). De opschriften op het zegel en de bisschopsstaf verwezen naar Florent of Floris Berthoult, een lokale machtshebber, en op zijn beurt naar de bisschop van Luik, wiens autoriteit in 1305 door de stad erkend was (Egan, 2010, p. 58; Elton, 2017, p. 315; Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 111). De drie balken op het wapenschild van de stad verwezen eveneens naar het familiewapen van de Berthouts⁴¹, vazallen van de prins-bisschoppen van Luik (Van Laere, 2019, p. 58; Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 111). Sinds de 12^e eeuw domineerde de wolindustrie de economie en kende de stad een goede wisselwerking met Engeland, dat wol invoerde en Mechels luxelaken uitvoerde (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 111). Begin 14^e eeuw kreeg Mechelen het stapelrecht op zout, vis en haver en vanaf de tweede helft van de 14^e eeuw vertoefde de stad onder de invloed van de Brabantse en Bourgondische machthebbers, door toedoen van Lodewijk van Male (Van Laere

⁴¹ Verschillende schrijfwijzen liggen louter aan naamvarianten binnen de geraadpleegde publicaties.

& Trostyansky, 2010, p. 111). Mechelen ging voortaan als onafhankelijke heerlijkheid verder en de kromstaf verdween langzaam van de zegels en maakte plaats voor een wapen beladen met hartschild en adelaar (Van Laere, 2019, p. 58; Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 111). De meeste vondsten kwamen uit Londen uit een vroeg-14e-eeuwse afzetting, een afzetting uit 1270-1350 en een laat-14e-eeuwse afzetting, maar ook in Lincolnshire, Norfolk en Yorkshire werd er telkens één exemplaar opgedolven (Egan, 2010, p. 58). Op die laatste werd bovendien verwezen naar Walter Berthoult, van wie Egan (2010, p. 58) zegt dat het een voorganger van Floris was.

- Zegel E.14: Het betrof een groot zegel met een toren geflankeerd door fleurs-de-lis (Egan, 2010, p. 58). Ondanks dat de legende niet te onderscheiden viel zou het volgens Egan (2010, p. 58) uit Doornik afkomstig zijn en 16^e-eeuws zijn. Vermoedelijk was het iets vroeger (Musin & Toropov, 2020, p. 365).
- Zegel E.15: Deze behoorden tot de kleine gewone zegels, waarvan de afdruk vele variaties kende, die helaas vaak slecht leesbaar waren door hun grootte (Egan, 2010, p. 59). De opdruk vertoonde meestal een schild met balk omringd door TVRNOVT in Gotische letters aan de voorkant en aan de achterkant een hexagram met in elke afzonderlijke driehoekspunt een korrel (Egan, 2010, p. 59). Om verwarring te voorkomen werd de stadsnaam stevast op de zegels vermeld, in combinatie met het wapenschild (Van Laere, 2019, p.67). De meeste van zulke exemplaren kwamen uit Londen, maar er waren er ook twee bekend uit Salisbury en telkens één uit respectievelijk Gloucester, King's Lynn en Brightstone (Isle of Wight) (Egan, 2010, p. 59; Elton, 2017, p. 320-321). Turnhout verhandelde linnen textiel voor beddengoed naar Londen tussen 1567 en 1568, de zogenaamde '*Turnhout ticks*', en op de zegels stond vaak het oude stadswapen gepresenteerd (Egan, 2010, p. 59; Elton, 2017, p. 320-321). Turnhout was voornamelijk een regionaal marktcentrum met een belangrijke textielnijverheid tot zeker in de 19^e eeuw (Van Laere, 2019, p. 67). Volgens Egan (2010, p. 59) waren er twee basisvarianties op de zegelontwerpen en in sommige gevallen waren er zelfs afdrukken van gekeperd laken, wat zou kunnen helpen bij de identificatie. Deze basisvarianties waren tijdens de 17^e en 18^e eeuw tezamen in gebruik, betreffende grote zegels met een diameter van 25 mm waar het stadswapen gecombineerd werd met de beeltenis van de heilige Petrus, en kleinere zegels met een diameter van 15 mm waar het stadswapen gecombineerd werd met een pentagram (Van Laere, 2019, p. 67). Vermoedelijk behoorden de hier besproken zegels uit Londen tot de kleinere zegels, maar het ging om een variatie op de iconografie.

- Zegel E.16: Uit Turnhout waren ook grote zegels bekend, die vaak een variatie waren op de kleinere exemplaren (Egan, 2010, p. 59). In deze variant was een staande Petrus gepresenteerd in een lange jas en met een sleutel in elke hand, omringd door (P)I(ETER), terwijl aan de achterzijde een versierd schild met een balk en (T)VRNHOVT rondom opgetekend stond (Egan, 2010, p. 59). De heilige Petrus was de stadspatroon van Turnhout – net als van enkele andere steden – en verschillende van dit soort zegels werden in Londen aangetroffen, evenals één in Deal en zelfs één in Jamestown in Virginia, vermoedelijk met een textielschip tot in Amerika geraakt (Egan, 2010, p. 59-60; Elton, 2017, p. 320).
- Zegel E.17: De meeste van deze zegels hadden veelal dezelfde opdruk, ondanks verschillende matrices, met als opvallende overeenkomst dat de laatste letter altijd ontbrak (Egan, 2010, p. 60). In dit zegel stond er WERVI in Gotische letters aan de voorkant en een dubbele roos aan de achterkant (Egan, 2010, p. 60) (Fig. 29). Deze vondsten waren voornamelijk uit Londen, maar ook één uit Salisbury en één uit Gainsborough (Egan, 2010, p. 60). De Wervikse zegels waren volgens Egan (2010, p. 60) wijdverspreid in Engeland en hadden vaak afdrucken van de stof in de zegels, verwijzend naar de zeer los geweven Wervikse lakenstoffen (*carpetene*). De middeleeuwse zegels bevatten voornamelijk één roos en de stadsnaam, terwijl in latere varianten gemakkelijk tot zes rozen konden voorkomen in combinatie met een dwarsbalk (Van Laere, 2019, p. 69). In de 13e eeuw ondervond de Wervikse lakennijverheid een bloeiperiode met internationale uitstraling, maar belegeringen door haar strategische positie als grensstad, een brand en epidemiegolven zorgden voor een onvermijdelijke en onherstelbare val (Van Laere, 2019, p. 69).
- Zegel E.18: De schijf van een tweedelig zegel met nog fragmenten van klinknagels en sporen van een verbindingsstrook (Musin & Toropov, 2020, p. 364-365). De achterzijde bevatte een toren met drie torens bovenop en elk nog verschillende kantelen en een open doorgang met fleur-de-lis binnenin (Musin & Toropov, 2020, p. 365). Geoff Egan (2010) zou het type op 16^e-eeuws gedateerd hebben, maar Musin en Toropov (2020, p. 365) vermoeden dat het waarschijnlijk iets vroeger voorkwam. Het kwam uit Doornik.

7.2.4. Mursley (Buckinghamshire)

- Zegel E.19: Vermoedelijk ging het hier wel om een postmiddeleeuws zegel, maar was een exactere datering moeilijker te geven (Egan, 2010, p. 56). Op de voorzijde stond een schild met daarboven een kroon en een chevron waarvan de benen in de rand gegraveerd stonden met rondom het opschrift van de stad, CORTRICK (Egan, 2010, p. 56). Aan de achterzijde zou nog de annotatie A34 staan, maar deze werd niet door Egan (2010, p. 56) verklaard. Van dit

zegel zouden er nog een viertal andere exemplaren ontdekt zijn in Groot-Brittannië, zonder specifiek vermelde locaties (Egan, 2010, p. 56). Kortrijk zou in de middeleeuwen een belangrijk productiecentrum voor linnen geweest zijn, maar tussen de late jaren van de 15^e en 16^e eeuw trokken de meeste Kortrijkse handelaars en ambachtslui naar Haarlem (Egan, 2010, p. 56). Volgens Van Laere (2019, p. 54) kreeg Kortrijk regelmatig te maken met conflicten en werd de stad dus ondanks het goedkopere laken ten opzichte van buurstedes als leper geen grootheid, tot ze vanaf de 15^e eeuw overschakelden op de linnenproductie. Kortrijk had vanaf dan een grote internationale uitstraling, in die mate dat hun postmiddeleeuwse zegels zelfs tot in Gdańsk gevonden werden (Van Laere, 2019, p. 54).

7.2.5. *Yorkshire*

- Zegel E.20: Aan de voorzijde was een gestileerde palmboom in een stralencirkel afgebeeld en onderaan een .D, terwijl aan de achterzijde DOVA(l) tussen horizontale lijnen in het midden geschreven stond (Elton, 2017, p. 284) (Fig. 18). Dowaaï lag in de middeleeuwen in het graafschap Vlaanderen en sinds de jaren 1300 werd er zegeldrukking uitgevoerd, maar volgens Elton (2017, p. 284) ging het hier om een vroegmodern zegel. Een zelfde exemplaar werd ook in Leicestershire gevonden, maar deze ga ik uiteraard niet meer apart bespreken (Elton, 2017, p. 284).

7.2.6. *Exeter (Devon)*

- Zegel E.21: De voorkant vertoonde een opgehangen dierenvacht, terwijl op de overgeleverde klinknagelstomp een Vlaamse leeuw stond, wat meteen aangaf dat het hier om één helft van een tweedelig scharnierzegel ging (Elton, 2017, p. 308). Deze opgehangen vacht was het typische symbool van de stad Gent, maar er bestonden ook zegels met een gekroonde G zonder leeuwen en met slechts één leeuw, verwijzend naar het wapenschild van de stad (Elton, 2017, p. 308). De opgehangen schapenvacht duidde op de wolhandel, waardoor Elton (2017, p. 308) zich terecht afvroeg of het wel echt van Gent afkomstig was, te meer omdat enig initiaal van de stad ontbrak en dus geen uitsluitel geboden kon worden. Van Laere (2019, p. 45) bevestigde dat de leeuw een symbool van Gent was en deze werd na verloop van tijd aangevuld met een kroon en een halsband met een kruisje. Om geen verwarring te zaaien met Brugge werd de initiaal van de stadsnaam eveneens toegevoegd (Van Laere, 2019, p. 45). Gents laken was een luxeproduct dat over gans Europa werd uitgevoerd, en zelfs ondanks de strubbelingen tijdens de vervalperiode toch eeuwenlang een economisch baken bleef (Van Laere, 2019, p. 45).

7.2.7. *Sussex*

- Zegel E.22: Een geornamenteerd schild met rechtopstaand zwaard, vier harders – vissen –, een Grieks kruis bovenaan en HAERLEMS.GOET rondom stonden op de voorkant, terwijl op de achterkant een cijfer twintig omcirkeld werd door bolletjes en de buitenrand opgebouwd was uit harder en ruitjes (Elton, 2017, p. 309). Dit zegel was overduidelijk uit Haarlem, maar tussen 1580 en 1585 trokken veel Vlaamse wevers naar deze Noord-Hollandse stad omdat de concurrentie van de uitdijende textielindustrie in eigen land te groot was (Elton, 2017, p. 309). Sommige stukken laken werden echter nog wel gebleekt in Brabant, maar het grootste deel ging naar Holland, waar het linnen op speciale gronden gebleekt en afgewerkt werd (Elton, 2017, p. 309). Dit zorgde er echter wel voor dat vele stukken Vlaams linnen, hoewel ze volledig in Vlaanderen gemaakt waren, met een Haarlems zegel behangen werden, aangezien ze daar gebleekt en afgewerkt werden (Elton, 2017, p. 309). De Vlaamse immigranten in Holland stimuleerden de linnenindustrie zodanig dat tegen 1610 zo'n 44.000 lakens per jaar geproduceerd werden, een trend die zich doortrok tot in het midden van de 17^e eeuw (Elton, 2017, p. 309). Bovendien werd in Haarlem ook zogenaamde damast, luxelaken, geproduceerd, maar door de hoge kost nam de lakenindustrie hier langzaam af en moest de stad zijn molen en lakenhal zelfs verkopen (Elton, 2017, p. 309). Diameter: 25 mm.

7.2.8. *Lincolnshire*

- Zegel E.23: Aan de voorzijde een staf en de letters E P S . L E O (D I) rondom, en aan de achterzijde een schild met drie verticale lijnen en LIER+BERTHAV rondom; diameter 15 mm (Elton, 2017, p. 315) (Fig. 22). Het ging hier om een zegel uit Mechelen, waarbij de staf verwees naar de bisschop van Luik en het wapenschild naar de stad zelf, al was de adelaar er niet bij (Elton, 2017, p. 315).
- Zegel E.24: Een 14^e-eeuws zegel – de vroegste zegels – in een relatief klein formaat, met een bisschopshoofd met mijter aan de voorkant en een patriarchaal kruis aan de achterkant (Egan, 2010, p. 60). Ieperse zegels kwamen in Engeland vrij weinig voor, voornamelijk door handel via de Noordzee, aangezien Ieper vooral naar Italië uitvoerde (Egan, 2010, p. 60). Zegels uit Ieper werden ook in Denemarken, Litouwen en Hongarije gevonden (Egan, 2010, p. 60). In Norfolk werd eveneens een gelijkaardig zegel aangetroffen (Egan, 2010, p. 60). Het typische symbool van Ieper was inderdaad het patriarchaal kruis, dat in de 14^e eeuw vergezeld werd van een kruis van vair in een schildhoofd (Van Laere, 2019, p. 50). Het patriarchaal kruis werd ook door Sint-Omaars gedragen en in de loop der tijden veranderde de vorm van het kruis zelfs: varianten bevatten gevorkte armen of bredere armen met een soort wafelvormige arcering (Van Laere, 2019, p. 50). De lakenindustrie in Ieper onderging in

de 12^e eeuw een volledige doorgroei en kende vanaf de 13^e eeuw grote faam, van Genua tot Rusland (Van Laere, 2019, p. 50; Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 110). Eind 13^e tot 14^e eeuw verkeerde de industrie in zwaar weer, maar dankzij haar reputatie werd het kwaliteitslaken nog zeker tot in de 15^e eeuw geïmiteerd (Van Laere, 2019, p. 50; Van Laere & Trostyansky). Ieper had vooral te lijden onder interne politieke conflicten en destructieve militaire campagnes, die ook druk legden op de export van Engelse wol (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 110). Voornamelijk het succes van lokaal goedkoper laken in het achterland brachten Ieper de doodsteek toe (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 110). Vanaf de 15^e eeuw werden ook volledige stadswapens in de zegels verwerkt, in plaats van enkel het kruis (Van Laere, 2019, p. 50).

7.2.9. *North West Essex*

- Zegel E.25: Ook hier kwam een staf voor op de voorkant, maar die werd dit keer vergezeld van het opschrift 'M Ine' in Lombardisch schrift met een afkortingslijn boven 'Ine' en een plantenmotief op de achtergrond, terwijl de andere zijde ditmaal gekenmerkt werd door een staf op een plantenmotief (Elton, 2017, p. 317). Overduidelijk ging het hier weer over een Mechels zegel, al had deze een licht afwijkende vorm en was vermoedelijk 15^e- tot 16^e-eeuws (Elton, 2017, p. 309).

7.2.10. *Winchester (Hampshire)*

- Zegel E.26: Hier had de heilige Petrus aan weerszijden een sleutel in zijn hand, vergezeld van S... (P)EETER rondom, en aan de binnenzijde een visgraatmotief en stempelsporen op de klinknagelstomp; diameter 26 mm en gewicht 7,9 g (Elton, 2017, p. 320) (Fig. 27). Volgens Elton (2017, p. 320) was de andere helft bestempeld met een geornamenteerd schild met verticale balk, wat verwees naar het wapenschild van Turnhout. Deze informatie haalde hij uit andere zegelmotieven uit Turnhout die in Engeland bekend waren, vaak in combinatie met het wapenschild en/of de naam van de stad en met de patroonheilige van de stad (Elton, 2017, p. 320).

7.2.11. *Norfolk*

- Zegel E.27: De voorkant beeldde een dubbele roos af en de achterkant sporen van letters die leken op WERVI?; diameter 17 mm (Elton, 2017, p. 321). Er waren meerdere zulke exemplaren gevonden zonder eind-K en dit betreffende zegel was vermoedelijk 16e- tot 17e-eeuws (Elton, 2017, p. 321). Wervik stond als stad bekend om haar tapijten en daarom wordt in één adem ook een ander zegel uit Wervik genoemd, vindplaats helaas onbekend, met

‘Werui’ en platgedrukte bolletjes erboven; diameter 18 mm en gewicht 3,3 g (Elton, 2017, p. 322).

- Zegel E.28: De achterzijde van een tweedelig zegel uit Broadland, vertoonde één gedetailleerd getild valhek in de open doorgang van een toren met drie kantelen en een extra toren bovenop (Musin & Toropov, 2020, p. 365). De verticale inscriptie luidde TOUR – NAI en het werd ruim geschat op vroegmodern (Musin & Toropov, 2020, p. 365). Een zelfde zegel zou in Great Yarmouth gevonden zijn (Musin & Toropov, 2020, p. 365).

7.2.12. Nottinghamshire

- Zegel E.29: Hier ging het om een zogenaamd “foutmeldingszegel” zonder exact vermelde afkomst (Elton, 2017, p. 322). Op het betreffende zegel stond de melding: RAM/FOVT met eronder drie bolletjes en .1630 rondom en een lege achterkant; diameter 18 mm en gewicht 6 g (Elton, 2017, p. 322). Hoewel Elton (2017, p. 322) het aanvankelijk beschreef als Nederlands (van Nederlandse afkomst) schreef hij verder dat het ging om verkeerdelijk geproduceerd laken uit de Lage Landen. Op zich leek het me opvallend dat zulke zegels in andere landen of gebieden terecht kwamen, aangezien het onwaarschijnlijk leek dat lakens met zulke zegels verkocht werden, tenzij de productiehuizen zich op dat moment wel in Engeland bevonden en bemand waren door Nederlanders (Noord of Zuid).

7.2.13. Kent

- Zegel E.30: Hier ging het vermoedelijk om een later zegel, maar bevatte een patriarchaal kruis met Y P R E tussen de armen en een Vlaamse leeuw aan de andere zijde, vrij duidelijk te verwijzen naar leper (Egan, 2010, p. 60) (Fig. 21).

7.2.14. Durham

- Zegel E.31: Hier werden twee 14e-eeuwse zegels afkomstig uit Doornik teruggevonden, één van 18 en één van 14 mm diameter (Musin & Toropov, 2020, p. 365). Beide bevatten een inscriptie en fleurs-de-lis, plus nog resten van de bijhorende klinknagels – telkens twee (Musin & Toropov, 2020, p. 365). Het zou om toevalsvondsten gaan, wat niet ongewoon was als je bedenkt dat in de late middeleeuwen goederen uit Doornik nog zeer zeldzaam waren in Engeland (Musin & Toropov, 2020, p. 365).

7.3. Estland

7.3.1. Reval (Tallinn)

- Zegel Es.1: Bij de opgravingen in de buitenwijken ten noordwesten van de oude stad, tussen de Jahu- en Väike-Patareistraat, werden in 2018 in de proefsleuven laatmiddeleeuwse lakenzegels en andere ambachtsactiviteiten aangetroffen (Russow et al., 2018, p. 186). Het zou om een landvulling gaan, vermoedelijk uit de tweede helft van de 15^e tot de vroege 16^e eeuw (Russow et al., 2018, p. 186-187). Opvallend genoeg zou het om een 15^e-eeuwse visserswijk gaan, die tussen de meest noordelijke stadspoort en de kustlijn gelegen was, en vanaf de 16^e eeuw zouden ook de koordmakers hier gevestigd zijn (Russow et al., 2018, p. 187-188). Er werden minstens 184 lakenzegels opgedolven, maar mogelijks zitten er nog heel wat meer in de grond (Russow et al., 2018, p. 194). Er zouden zegels uit Brugge, Mechelen en leper bij zijn (Russow et al., 2018, p. 194)⁴². Het enige afgebeelde zegel in de publicatie was één uit Brugge (Russow et al., 2018, p. 195, fig. 9.8) (Fig. 13). Het ging om de schijf van een tweedelig zegel, vermoedelijk de voorzijde aangezien de sporen van twee(?) klinknagels aan deze zijde ingedrukt leken. Er stak minstens één klinknagel nog een stukje boven het oppervlak uit, in een cirkelvorm, en een deel van de verbindingsstrook was nog aanwezig. De afbeelding was slechts half overgeleverd, en vertoonde een wapenschild met een klimmende leeuw(?). Rondom de rand vertoonde zich een boordje, vermoedelijk van de stempel zelf. Op basis daarvan werd waarschijnlijk bepaald dat het zegel uit Brugge afkomstig was, maar aangezien geen verdere beschrijving of verklaring werd gegeven, is het niet vaststaand.

⁴² Deze zegels worden op het moment van schrijven nog onderzocht en hier is dus voorlopig geen verdere informatie over beschikbaar.

7.4. Finland

Finland werd in de geschreven bronnen nauwelijks vermeld als handelscentrum met het westen, waardoor de materiële bronnen in dit geval een goede aanvulling waren. Finland behoorde in de middeleeuwen uiteraard tot het territorium van het Koninkrijk Zweden, maar ik ben enkel de Zweedse stad Stockholm tegenkomen in historische teksten. Stockholm was natuurlijk het machtscentrum van Zweden en speelde in het middeleeuwse en vroegmoderne politieke klimaat een belangrijke rol. Het bronmateriaal voor Finland was op zijn minst gezegd nogal schaars, wat overeenstemt met de historische gegevens in de archieven (Taavitsainen, 2018, p. 43)⁴³. Vermoedelijk was dit ook deels te wijten aan de politieke posities in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Over het algemeen waren er in Finland dus weinig bewijzen – zowel historisch als archeologisch – van een lakenhandel met het westen. In Rikalanmäki in Halikko in het zuidwesten van Finland, in Tampere in Vilusenharju, in Satakunta in Köyliö en in Turku in de Kirkkomäki-graven werden wel enkele stukken textiel van buitenlands laken aangetroffen (Kirjavainen, 2009, p. 91). Kirjavainen (2009, p. 91) schatte de graven uit Turku op 11^e- tot 12^e-eeuws en het zou om de graven van een hogere sociale klasse gaan, wat de aanwezigheid van buitenlands laken kon verklaren. In Europa bestond al een hoge ontwikkelde lakenproductie, met een gespecialiseerde proto-industrie en gespecialiseerde handelaars, maar in Finland was dit in de 12e tot 13e eeuw nog niet aanwezig (Kirjavainen, 2009, p. 91). In de 16e eeuw was laken nog steeds één van de belangrijkste importgoederen, naast zout (Taavitsainen, 1982, p. 23)⁴⁴.

7.4.1. Turku

In de jaren 1280 kreeg Turku een Hanzeatische stadsadministratie en vanaf het begin van de 14e eeuw werd laken in Finland aangeleverd door Hanzeatische handelaars en ambachtslieden (Kirjavainen, 2009, p. 91). Turku was het Finse handelscentrum van de middeleeuwen, waar droogscheerders hun eigen gilde hadden, tevens de enigen die geïmporteerd laken mochten verhandelen (Kirjavainen, 2009, p. 91-92; p. 93). Laken dat niet geschoren was bleek veel goedkoper, waardoor men op het Finse platteland in gespecialiseerde workshops of in de centrumgilden dit voor eigen rekening nam (Kirjavainen, 2009, p. 92). Er waren bijgevolg veel droogscheerders in Finland en dit was hierdoor één van de weinige specialisaties in de middeleeuwen (Kirjavainen, 2009, p. 92).

Tijdens de middeleeuwen werd laken in Finland geïmporteerd, terwijl in het midden van de 16e eeuw een eerste melding van een lokale productie opduikt (Kirjavainen, 2009, p. 92). Tijdens de 16e en 17^e

⁴³ De hoofdtekst van Taavitsainen was in het Fins, dus werd vertaald met behulp van Google Translate. Afwijkende gegevens of informatie ligt volledig aan de tekortkomingen van de vertaling. Met mijn minieme basiskennis Fins heb ik de vertaling bij momenten moeten bijsturen om geen onjuiste of verwarrende informatie in mijn thesis te zetten. Sommige gegevens konden bevestigd worden met behulp van andere auteurs.

⁴⁴ Vertaald uit het Fins met behulp van Google Translate.

eeuw werden buitenlandse schapen geïmporteerd om deze te fokken met Finse schapen om zo een meer homogeen type wol te krijgen voor de lokale lakenproductie (Kirjavainen, 2009, p. 92). De echt grootschalige Finse lakenproductie nam aanvankelijk vorm aan in de Koninklijke residenties, toen het laken nog voornamelijk voor militairen en koninklijk personeel vervaardigd werd (Kirjavainen, 2009, p. 92). Turku had de beste kwaliteit van Finland, maar tussen 1550 en 1560 bleef de productie in Turku eerder kleinschalig en voldeed niet aan de vraag, waardoor dit laken eerder als wedde werd uitbetaald aan echt hoogstaande officieren (Kirjavainen, 2009, p. 92). De kwaliteit bleef echter minder goed dan die van geïmporteerd laken en bijgevolg steeg de vraag naar meer buitenlands laken voor hoge officieren (Kirjavainen, 2009, p. 93).

Laken dat arriveerde in Turku werd onmiddellijk in de Lakenhal gestockeerd, waarna de kwaliteit gecontroleerd werd en de producent geïnventariseerd, vóór het laken uiteindelijk verkocht mocht worden (Kirjavainen, 2009, p. 93). Bovendien kon de importeur enkel laken per stuk verkopen en niet per el, terwijl de prijsvoering en de verkoop geregeld werden door lokale handelaars (Kirjavainen, 2009, p. 93).

- Zegel F.1: Het ging over een eendelig bulla-type uit Koroinen – een buitenwijk van Turku – met aan de voorzijde een fleur-de-lis in vierpasbinnenboord en aan de andere zijde een stadspoort met toren en Franse lelie ernaast (Taavitsainen, 2018, p. 39⁴⁵; Musin & Toropov, 2020, p. 364). Musin en Toropov (2020, p. 364) voegden nog toe dat de toren drie extra torens bovenop had en vijf kantelen in stippelrand. Op basis van de diameter van 16 mm en het te verwachten gebruik als lakenzegel, dateerde Taavitsainen (2018, p. 39) het zegel op 14^e-eeuws en de iconografie zou op Doornik wijzen. Het Kasteel van Koroinen was de residentie van de bisschoppen van Turku en werd in 1396 vernield door de Victualiënbroeders, meteen de terminus ante quem van het Doornikse zegel (Musin & Toropov, 2020, p. 364).
- Zegel F.2: Ook dit exemplaar was dubbelzijdig bestempeld met een toren op beide zijden en een diameter van 16 mm, gevonden in het Rettigpaleis (Taavitsainen, 2018, p. 39). De exacte gebruiksdatum was onbekend, maar op basis van de grootte schatte Taavitsainen (2018, p. 39) op 14^e-eeuws of de periode tussen 1360 en 1425. In dit geval werd de toren niet vergezeld van lelies, waardoor de toren naar meerdere steden kon leiden – bijvoorbeeld Alkmaar –, maar vermoed werd dat het eveneens afkomstig was uit Doornik.
- Zegel F.3: Dit zegel werd door metaaldetectoristen op het Finse platteland, in de gemeente Nousiainen aan de kerk gevonden, ten noordwesten van Turku (Taavitsainen, 2018, p. 39-

⁴⁵ Vertaald vanuit het Fins met behulp van Google Translate. Zie ook voetnoot 45.

40). Het zegel had een afbeelding van een lelie op de enige overgebleven helft, met rondom rond de inscriptie +DE TOVRNAL en een diameter van ongeveer 20 mm (Taavitsainen, 2018, p. 40)⁴⁶. Op basis van een tegenhanger in het Hongaars Nationaal Museum had Taavitsainen (2018, p. 40) het zegel gedateerd op 14^e- tot 15^e-eeuws. Het ging hoogstwaarschijnlijk over een Doorniks zegel.

- Zegel F.4: Bij de opgravingen in 2013 in een middeleeuws stenen huis, eigendom van het huidige Aboa Vetus & Ars Nova museum, in het historische deel van de stad Turku werd een slecht bewaarde schijf van een tweedelig zegel opgediept (Musin & Toropov, 2020, p. 364). Er zou nog een onderdeel van de verbindingsstrook aanwezig zijn op de bewaarde achterzijde, maar het beeld van de toren met open doorgang, extra toren en vier kantelen was slecht leesbaar (Musin & Toropov, 2020, p. 364). Dit Doornikse zegel werd op 15^e- tot 16^e-eeuws geschat (Musin & Toropov, 2020, p. 364).

7.4.2. *Helsinki*

- Zegel F.5: In de Oude Stad in Helsinki werd eveneens een zegel aangetroffen met een toren die gelijkaardig was aan het tegenwoordige wapenschild van Doornik (Musin & Toropov, 2020, p. 364). Dat deed Musin en Toropov (2020, p. 364) vermoeden dat het wel degelijk om een Doorniks zegel ging.

⁴⁶ Vertaald vanuit het Fins met behulp van Google Translate.

7.5. Litouwen

In het Groothertogdom Litouwen bestonden geen grote residentiële textielfabrieken niet, zoals ze die in Vlaanderen en Frankrijk hadden (Kvizikevičius, 1998, p. 434)⁴⁷. In de 15e tot 17e eeuw was het Groothertogdom Litouwen één van de grootste staten en Vilnius als hoofdstad het dichtst bij de andere grootste handelscentra gevestigd (Koval, 2015, p. 217)⁴⁸. Tussen de 16e en de 19e eeuw produceerde men in het Groothertogdom verschillende weefsels voor diverse doeleinden, uitgevoerd door gespecialiseerde weefateliers, vooreerst in Vilnius in 1578 en daarna ook in Kaunas (Kvizikevičius, 1998, p. 434).

7.5.1. Vilnius

Vilnius was één van de belangrijkste handelscentra van het toenmalige Groothertogdom Litouwen, als ankerpunt tussen oost en west waar zowel binnenlandse handel als doorvoerhandel verzameld werd (Kvizikevičius, 1999, p. 243)⁴⁹. Door een chronisch gebrek aan geschreven en materiële bronnen, was er bitter weinig bekend over de (zowel binnenlandse als buitenlandse) lakenhandel in Litouwen (Kvizikevičius, 1999, p. 243). Daarenboven werd het stadsarchief in 1655 vernietigd, waardoor nog maar weinig bronnen overbleven die betrekking hadden op de lakenhandel, zoals de douaneboeken van Brest en Grodno (Kvizikevičius, 1999, p. 243). De belangrijkste goederen die in Vilnius toekwamen in de 16^e eeuw waren zout en textiel, voornamelijk Vlaams en Engels, en vooral die laatste bleef nog zeker in de jaren daarna in de stad toestromen (Kvizikevičius, 1999, p. 243). De inwoners van Vilnius waren zelf actief in de handel van zijde en namen de verkoop van laken (en ander textiel) voor hun rekening, waaronder voor het leger en de adel als wedde of geschenk, mede gestimuleerd door de achterstand van hun eigen textielproductie (Kvizikevičius, 1999, p. 243). Deze trend speelde zich ook in Finland af, wat deed vermoeden dat meerdere centra in de regio een gelijkaardige evolutie ondergingen (zie 7.4.1. *Turku*). Op zich was dit ook niet abnormaal aangezien textielcentra meestal bij adellijke residenties ontstonden, ook in Vlaanderen. Ook hier kwamen in de overgeleverde archieven namen voor die verwezen naar de stof, de herkomst of de soortnaam, maar veel van die namen waren voor moderne onderzoekers moeilijk te begrijpen, door de veranderingen die plaatsen ondergingen tussen de 13e en 18e eeuw, maar eveneens door de taalbarrières of door de verzamelnaam van één soort stof die over grotere gebieden geproduceerd werd (Kvizikevičius, 1999, p. 243). De verscheidenheid aan textiel moest wel gekend zijn onder de toenmalige douanebeambten en handelaars, aangezien zij de juiste stoffen moesten kunnen herkennen bij stockage en verkoop (Kvizikevičius, 1999, p. 243).

⁴⁷ Teksten van Kvizikevičius werden vanuit Litouws vertaald met behulp van Google Translate. Afwijkingen in gegevens en vertaling liggen louter aan de vertaalmachine.

⁴⁸ Vertaald door slavist Deirdre De Smet met behulp van Yandex Translate.

⁴⁹ Vertaald vanuit het Litouws met behulp van Google Translate.

Op dit moment waren meer dan 40 loden zegels uit Vilnius bekend, maar dit aantal groeide elk jaar, voornamelijk uit de oude binnenstad Vilnius en het lager gelegen gebied van het kasteel van Vilnius (Kvizikevičius, 1999, p. 245; Kvizikevičius, 1998, p. 434)⁵⁰.

- Zegel L.1: Een zegel van 16 mm diameter met de stadsnaam ARRAS en eronder en erboven een rat (Kvizikevičius, 1999, p. 246) (Fig. 12). Volgens Kvizikevičius (1999, p. 246) zou het een zegel van een ambachtlid zijn, maar hij gaf niet genoeg informatie om te achterhalen waaruit deze conclusie bleek. Arras lag nu in het huidige Frankrijk, maar was in de middeleeuwen onderdeel van het Graafschap Vlaanderen. Het zegel was 16^e-eeuws en zou aangetroffen zijn in het lager gelegen gebied van het kasteel van Litouwen (Kvizikevičius, 1999, p. 246). Middeleeuws Atrecht (*Arras*) was rond de 12^e eeuw onderdeel van het graafschap Vlaanderen en voerde zeker textiel uit van Italië tot Polen (Van Laere, 2019, p. 217). Net zoals zoveel centra werd de stad regelmatig het slachtoffer van militaire campagnes van Franse koningen, voornamelijk door haar centrale ligging tussen de twee vijandige gebieden, en later van de Bourgondische hertogen en de Spaanse Habsburgers, die elk afwisselend de stad trachtten in te palmen en bij hun gebied te rijven (Van Laere, 2019, p. 217). Na lange tijd werd dit de industrie fataal, die vanaf de 16^e eeuw een onomkeerbare val kende (Van Laere, 2019, p. 217).
- Zegel L.2: Een zegel van 23 mm diameter aangetroffen bij de kathedraal, afkomstig uit de 16^e tot 17^e eeuw (Kvizikevičius, 1999, p. 246). Hier was wel vrij duidelijk dat het niet om een stadszegel ging, aangezien in een cirkel van stippen de Romeinse cijfers XX III gekrast waren (Kvizikevičius, 1999, p. 246). Kvizikevičius (1999, p. 246) identificeerde het als Gents.
- Zegel L.3: In de Augustinusstraat in de oude binnenstad werd eveneens een zegel gevonden, 21 mm diameter, met de afbeelding van een staande leeuw of gier (Kvizikevičius, 1999, p. 246; Kvizikevičius, 1998, p. 437). Het zou om de gatzijde van een tweedelig zegel met twee klinknagels gaan (Kvizikevičius, 1998, p. 437). Aan de binnenkant van de overgeleverde schijf zou de afdruk van een stof te zien zijn, in rastervorm (Kvizikevičius, 1998, p. 437). Kvizikevičius (1999, p. 246) noemde drie mogelijke herkomstplaatsen, namelijk Gent, Leper en Leiden. De zegels waren afkomstig uit een laag die gedateerd werd op de 17^e tot 18^e eeuw, en Kvizikevičius (1998, p. 437) zegt dat indien het om een leeuw zou gaan, de kans groot was dat Gent de plaats van afkomst was. Het teken van een staande Vlaamse leeuw, in combinatie met kruis, was dan weer typisch lepers, maar ook Leiden gebruikte de staande leeuw, weliswaar in combinatie met opgeheven zwaard (Kvizikevičius, 1998, p. 437). Echter

⁵⁰ Vertaald vanuit het Litouws met Google Translate.

ook andere Europese steden maakten gebruik van een staande leeuw, zoals in Praag, waardoor er geen eenduidig antwoord over de afkomst te vinden was (Kvizikevičius, 1998, p. 437)⁵¹. Bovendien zou de prent zo onleesbaar zijn dat onderzoekers er ook een gier in herkenden, die dan weer zou kunnen verwijzen naar Colchester, een productiecentrum voor multino in Engeland (Kvizikevičius, 1998, p. 437).

- Zegel L.4: Een andere vondst uit het kasteel betrof een zegel van 25 mm, vermoedelijk 15^e eeuw tot vroege 16^e eeuw (Kvizikevičius, 1999, p. 246)⁵². Het zou om een eendelig bulla-type gaan met de afbeelding van een pastoraal met handschoen en een gotische inscriptie rondom (Kvizikevičius, 1999, p. 246). Er was weinig zekerheid over de afkomst van het zegel. Zulk merkteken zou in de Duitse stad Quedlinburg gebruikt worden, een stad met een lange traditie van handschoenmaken en gelumbes (halfwollen stoffen) (Kvizikevičius, 1999, p. 246). Bij analyse van een deel van de inscriptie zou echter de legende verwijzen naar gelumbe, wat Egan deed vermoeden dat het een teken van de ambachtslieden van Poperinge was (Kvizikevičius, 1999, p. 246).
- Zegel L.5: Hier worden twee zegels samen behandeld die eveneens op het grondgebied van het kasteel werden aangetroffen en als Vlaams beschouwd werden, respectievelijk 13 en 14 mm diameter (Kvizikevičius, 1999, p. 246). Het zou gaan om zegels die qua grootte in elkaars buurt lagen, met gelijkaardige vorm, en met de ene een plantafbeelding en de andere een dubbel kruis, wat deed vermoeden dat ze door dezelfde vakman gemaakt zouden zijn (Kvizikevičius, 1999, p. 246). Aangezien het duidelijk om ambachtszegels ging, was het moeilijk vergelijkingsmateriaal te vinden die de zegels aan een bepaalde herkomst zouden kunnen koppelen. De plant zou echter kunnen verwijzen naar het stadswapen van Douai – ofte Dowaaï – dat nu in het huidige Frankrijk lag (Kvizikevičius, 1999, p. 247). Het officiële stadswapen van Dowaaï was egaal rood, maar in de 13^e eeuw werd een gestileerde boom met takken in de vorm van maansikkels gebruikt (Van Laere, 2019, p. 233). Dowaaï was het bestuurlijk centrum van de Vlaamse kasselrij, maar ging in 1312 over in Frans bezit, waarna het in 1369 terug Vlaams werd (Van Laere, 2019, p. 233). De stad kende in de 13^e eeuw een bloeiende textielhandel die reikte van het Iberische schiereiland tot Rusland en van Scandinavië tot Italië (Van Laere, 2019, p. 233). Vanaf de 16^e eeuw speelde Douai een belangrijke militaire rol als grensstad, voor het in 1688 definitief in Frans bezit kwam, maar wel zijn rol als belangrijk textielcentrum zeker tot in de 18^e eeuw bleef spelen (Van Laere, 2019, p. 233).

⁵¹ Vertaald vanuit het Litouws met behulp van Google Translate.

⁵² Vertaald vanuit het Litouws met behulp van Google Translate.

- Zegel L.6: Bij onderzoek van het lagergelegen kasteel van Vilnius in 1994 werd ook al een lakenzegel aangetroffen, aan de westvleugel, vermoedelijk eind 14^e- tot 15^e-eeuws (Salys, 2021)⁵³. Het betrof de schijf van een tweedelig zegel, waarschijnlijk de voorzijde, die een diameter van 16 mm had en een dikte van 1 mm (Salys, 2021). De schijf bevatte nog een fragment van de verbindingsstrook en mogelijks de sporen van twee klinknagels. Het gat in de schijf kon duiden op de slechte bewaartoestand en veroorzaakt zijn door de hevige vervormingen die het lood ondergaan had. De gotische letters van de inscriptie leken LILL(E) te vormen, waardoor dus vrij duidelijk was dat de schijf afkomstig was van Rijsel (Fig. 24). Elton (2017, p. 285) meldde dat zegels met twee klinknagels vanaf de 16^e eeuw verdwenen waren, waardoor dit in ieder geval de terminus ante quem van het zegel vormde. Vanaf de 11^e eeuw vormde Rijsel het voornaamste bestuurlijke centrum in Zuid-Vlaanderen, maar aan het einde van de 13^e eeuw was het een tijdlang in Frans bezit (Van Laere, 2019, p. 266). In de 14^e eeuw was Rijsel onderdeel van de Bourgondische staat en werd de Franse Koninklijke kroon vervangen door een leeuw (Elton, 2017, p. 285). In 1477 werd Rijsel bij het Heilige Roomse Rijk gevoegd, wanneer Maria van Bourgondië met Maximiliaan I van Oostenrijk trouwde, en pas vanaf 1668 werd de stad terug onderdeel van het Franse rijk (Elton, 2017, p. 286; Van Laere, 2019, p. 266). Ondanks de verschuiving naar het Vlaamse grondgebied werd de Franse lelie wel nog altijd aan de zegels toegevoegd, wat op dit zegel niet duidelijk was (Van Laere, 2019, p. 266; Elton, 2017, p. 285).

⁵³ Vertaald vanuit het Litouws met Google Translate en DeepL.

7.6. Noorwegen

7.6.1. Østlandet

- Zegel N.1: Een gekroond geornamenteerd wapenschild uit Tudor Engeland, ondersteund door een leeuw en een windhond, met rondom HON(I.SOY)T.QVI.MAL.Y.PEN(SE) op de voorkant (Elton, 2017, p. 280). De achterkant bevatte een beeltenis van een drievoudige vijfbladige roos en het opschrift *SEL?E?.TYDT.SONDER.ST?YT rondom, inclusief sporen van verguldsel en met een gat in, vermoedelijk voor een koord (Elton, 2017, p. 280). Dit zegel was nogal lastig te plaatsen, maar Elton (2017, p. 280) vermoedde dat het om een Vlaams of Hollands spreekwoord ging, namelijk 'SELDEN TYDT SONDER STRYT'. Het was dus niet helemaal zeker of dit aan de Vlaamse lakenmakers gekoppeld kon worden, maar ik heb het toch maar in mijn overzicht opgenomen, omdat Vlaanderen en Nederland sterke overeenkomsten hadden. Gelijkwaardige zegels werden ook in Lund teruggevonden, namelijk de combinatie van Germaanse woorden met een Tudorroos, wat op een mogelijke band wees die Elton (2017, p. 280) verklaarde als Engels laken dat mogelijks naar Duitsland gevoerd werd om te verven en dan verder verkocht werd in het Oosten. Het zegel woog 35,1 g en was in diameter 39 mm, wat toch al behoorlijk groot was (Elton, 2017, p. 280). Hierdoor vroeg Elton (2017, p. 281) zich ook af of het wel om een kwaliteitslabel ging, aangezien kwaliteitsvol laken dat bestemd was voor het Oosten bezegeld werd met zegels uit de Lage Landen, en in dit geval ging het om laken gemaakt in Engeland, maar de zegels niet. Inferieur laken werd meestal met Engelse zegels behangen, wat deed vermoeden dat het product eerst in Vlaanderen of Holland werd afgewerkt voor het naar het Baltische gebied gezonden werd (Elton, 2017, p. 281).

7.7. Polen

In 1472 kreeg de lakenmakersgilde in Kościan officieel toestemming tot het zegelen van textiel, aanvankelijk enkel voor stoffen van hoge kwaliteit, maar vanaf de 16^e eeuw werden ook stoffen van mindere kwaliteit voorzien van een zegel (Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 312). Door toenemende productie en uitbreiding van de afzetmarkt, werden kwaliteitscontroles ingevoerd, waarbij de meeste lakenmakers hun stoffen begonnen te bezegelen met geheime tekens, en nog later na elke productiefase (Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 312).

Toen in de 16^e eeuw het aanbod de vraag naar laken overschreed, waren Silezische textielcentra genoodzaakt andere afzetmarkten te zoeken, zoals het Poolse Kroondomein, de Bohemen en Hongarije (Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 310). Textiel uit het Poolse Koninkrijk verliet dan weer zelden het thuisdomein, met uitzondering van de wijde verspreiding van laken uit Wschowa (Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 310). De steden in het oosten van Groot Polen specialiseerden zich vooral in Poolse laken, een wolproduct van lage kwaliteit dat vooral voor rurale markten bestemd was (Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 328).

In de 17^e eeuw kende de lakenindustrie op kwalitatief en kwantitatief vlak een grote groeispurt, mogelijks in gang gezet door migratiestromen ten gevolge van de religieuze en destructieve uitwassen van de Dertigjarige Oorlog (Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 328). Deze voornamelijk stedelijke vluchtelingen uit Silezië en de Bohemen bestonden uit lakenmakers, wevers, afwerkers en ververs die een nieuw onderkomen vonden in het tolerante Polen (Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 328). Ze brachten de West-Europese *nouvelle draperie* mee, een nieuw soort laken van goede kwaliteit dat tegen eind 16^e eeuw vorm kreeg, en dus van veel betere kwaliteit was dan het lokale Poolse laken (Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 328).

Vele kleine lakencentra binnen Groot Polen kenden slechts een korte levensloop, van de jaren 1630 tot de jaren 1650, als gevolg van de meedogenloze verwoesting van het gebied door de Zweden in de Noordse Oorlog, die woedde tussen 1655 en 1660 (Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 329).

7.7.1. Czermno

- Zegel P.1: Tijdens opgravingen in de buurt van een heuvelfort tussen 2010 en 2011 werd in de open nederzetting van Czermno een Doorniks zegel aangetroffen, van 13,5 mm op 12,2 mm en ongeveer 3,24 g (Musin & Toropov, 2020, p. 355). Aangezien Doornik zich in de middeleeuwen onder de heerschappij van Franse koningen bevond, bevatte de voorzijde als centraal motief een fleur-de-lis met grote omgevouwen zijbloemblaadjes en een drievoudige stengel met dwarsbalk, als geheel omsloten in een parelcirkel (Musin & Toropov, 2020, p. 355). De onvolledige inscriptie werd ontcijferd op basis van gelijkaardige zegels, resulterend in de omschrijving **+*S[CEL]:DE:TOURNAI***, met gestileerde letters en kruisaanhef en

tussenliggende markeringen zoals puntparen en rozetten als stilistische kenmerken die vaker in Doornikse zegels opdoken (Musin & Toropov, 2020, p. 355). De achterzijde beeldde een toren in metselwerk af met vier kantelen, een open doorgang met daarin vage sporen van een fleur-de-lis en mogelijks nog vijf extra fleurs-de-lis, maar deze waren niet meer zichtbaar of werden in dit geval nooit opgedrukt (Musin & Toropov, 2020, p. 355). Het zegel bevatte bovendien een breed plat kanaal om met een koord aan een rol lakens of een zak met goederen te hangen (Musin & Toropov, 2020, p. 355). Musin en Toropov (2020, p. 355-356) identificeerden de kant met de fleur-de-lis als de voorzijde van het zegel omdat dit symbool zou verwijzen naar het Franse huis van Capet en op rekeningtellers van Blanche van Castille (1188-1252), de regentes van Louis IX, verscheen. De meeste van deze zegels werden tussen 1266 en 1270 gedateerd (Musin & Toropov, 2020, p. 356). Ook een toren vergezeld van fleurs-de-lis ging terug op het wapenschild van Castille en zou op dit type zegel – eendelig bulla-type – niet later dan de 2^e helft van de 13^e eeuw nog voorkomen (Musin & Toropov, 2020, p. 356).

7.7.2. *Chelm*

- Zegel P.2: Een gelijkaardig zegel als bovenstaande werd in Chelm aangetroffen op de versterkte vroegmiddeleeuwse site Wysoka Górka, in een laag die gedateerd werd in het midden van de 13^e eeuw (Musin & Toropov, 2020, p. 357). Ook hier ging het om een eendelig bulla-type zegel dat aan Doornik toegewezen kon worden (Musin & Toropov, 2020, p. 357).

7.7.3. *Drohiczyn*

- Zegel P.3: In deze stad werden voornamelijk kleine loden zegels van het zogenaamde “Drohiczyn-type” gevonden – uiteraard vernoemd naar de stad – en het was in zo’n verzameling van Drohiczyn-zegels dat eveneens een tweedelig zegel uit Doornik werd aangetroffen (Musin & Toropov, 2020, p. 357). Het ging over een klein zegel met een heraldische lelie, specifiek een dubbele fleur-de-lis, met diameter 15 mm (Musin & Toropov, 2020, p. 357). Volgens Musin en Toropov (2020, p. 357) betrof het de achterzijde van een tweedelig zegel, met de voorzijde vooralsnog ontbrekend, en zou aan de binnenkant de indruk van het textiel staan.

7.7.4. *Barczewko*

- Zegel P.4: Hier betrof het eveneens een tweedelig zegel dat in de 14^e eeuw geschat werd (Musin & Toropov, 2020, p. 358). Musin en Toropov (2020, p. 358) vermeldden niet de afbeelding, maar het zou om de voorzijde van een Doorniks zegel gaan, waarvan de achterzijde in Gdańsk zou liggen. De kans was groot dat er minstens een fleur-de-lis op de

voorzijde stond en vermoedelijk een toren ofwel een wapenschild van Doornik. De auteurs specificeerden ook niet waar ze zich op baseerden om het achterzijdedeel uit Gdańsk aan de hier aangetroffen helft te koppelen. Evenmin verklaarden ze de afstand tussen de twee onderdelen.

7.7.5. *Danzig (Gdańsk)*

Textiel uit Danzig kende een langzame groei, voornamelijk in gang gezet door de uitbreiding van de Europese handelsmarkten (Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 329). Zo trok de stad lakenmakers uit Vlaanderen aan, die nieuwe technieken en productiemiddelen invoerden, en waardoor Danzig vanaf de 16^e eeuw het grootste productiecentrum van Polen werd (Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 329). Bijgevolg kreeg de stad een goed ontwikkelde kwaliteitscontrole, gereguleerd door verschillende stedelijk vastgestelde statuten (Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 312). De stad stelde twee inspecteurs per jaar aan die de controles uitvoerden: een afwerker en een lakenmaker, die nieuw geweven laken nauwkeurig moesten inspecteren voor het naar de ververs mocht (Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 312). Voor alle andere textielen werd een zelfde procedure gevolgd, uitgevoerd door de ouderen van de gilde (Połczyński & Przymorska-Sztuczka, 2019, p. 312).

Onderstaande zegels werden aangetroffen bij opgravingen in het centrum van Gdańsk, tussen 1983 en 1998 (Kocińska & Maik, 2004, p. 7)⁵⁴. De lagen werden door archeologen op de 17^e tot 18^e eeuw geschat, maar sommige kwamen uit de rivierbedding van het Radunikanaal (Kocińska & Maik, 2004, p. 8). Door het dreggen waren vele lagen verstoord, waardoor niet altijd een juiste datum toegekend kon worden (Kocińska & Maik, 2004, p. 8).

- Zegel P.5: Een volledige overgeleverde voorzijde van een vermoedelijk tweedelig zegel, met diameter 45 mm, en één klinknagel (Kocińska & Maik, 2004, p. 55). Op de schijf stond een wapenschild, geflankeerd door een leeuw en een windhond en omringd door de inscriptie HONI•SOEIT•QVI•MAL•V•PENSE• (Kocińska & Maik, 2004, p. 55, fig. 87). Het wapenschild was gekroond en bevatte in het eerste en derde kwadrant drie fleurs-de-lis en in het tweede en vierde kwadrant drie luipaarden (Kocińska & Maik, 2004, p. 55; fig. 87). Dit zegel was al eens voorgekomen in Noorwegen (zie Zegel N.1), waarbij Elton (2017) toen verklaarde dat het om Engels laken ging dat in Holland of Vlaanderen afgewerkt werd. In dit geval hadden we de andere schijf echter niet, waar de Nederlandstalige (of Duitse?) tekst op stond. Het was dus niet met zekerheid te zeggen dat dit zegel aan Vlaanderen te linken viel. De datering

⁵⁴ Vertaald vanuit het Pools met behulp van Google Translate en DeepL.

was ruw geschat op 15e tot 17e eeuw, op basis van het wapenschild (Kocińska & Maik, 2004, p. 24).

- Zegel P.6: Een volledig onregelmatig vierdelig zegel van 25 mm, met één rechthoekige klinknagelschijf (Kocińska & Maik, 2004, p. 55; fig. 88)⁵⁵. Op de voorzijde stond de afbeelding van een bos in een cirkel, met rond de rand de inscriptie : SERGE : DE : BOYS (:), het geheel omringd door een parelcirkel (Kocińska & Maik, 2004, p. 55, fig. 88). Op de achterzijde stond een gekroonde Tudorroos, ondersteund door twee engelen, omringd door een parelcirkel (Kocińska & Maik, 2004, p. 55; fig. 88). Dit soort zegels kwam ook in Engeland voor en zou verwijzen naar Peter Du Bois, een Engelse handelaar met Vlaamse roots.
- Zegel P.7: Een gelijkaardig tweedelig zegel van 17 mm, waarvan enkel de voorzijde overgeleverd was, bevatte de afbeelding van een bos (Kocińska & Maik, 2004, p. 56, fig. 89). Vermoedelijk verwees het eveneens naar Peter Du Bois.
- Zegel P.8: Een grotendeels overgeleverd tweedelig zegel met diameter 22 mm en één klinknagel (Kocińska & Maik, 2004, p. 56). De stempel was heel slecht gezet, maar op de voorkant waren toch nog de letters OIS zichtbaar en daaronder een stel bomen in een parelcirkel (Kocińska & Maik, 2004, p. 56, fig. 90). Kocińska en Maik (2004, p. 56) herkenden in de achterzijde het bovendeel van de aartsengel Michaël, met in zijn linkerhand een zwaard of weegschaal. Ook dit zou naar Peter Du Bois kunnen verwijzen.
- Zegel P.9: Hier betrof het een behoorlijk beschadigd en vervormd tweedelig zegel met een diameter van 27 mm, met één platte klinknagel (Kocińska & Maik, 2004, p. 56). Op de voorzijde zou de aarstengel Michaël staan, met in de rechterhand een zwaard en in de linker een weegschaal, en onderaan zou de tekst (...)E DU BOIS staan (Kocińska & Maik, 2004, p. 56). Ik kon zelf de tekst nauwelijks lezen, maar er leek zich wel al zeker een D af te tekenen. Voorlopig laat ik het hier staan, maar behandel de aangereikte informatie met voorzichtigheid. Van de afbeelding op de achterzijde kon ik slechts enkele elementen onderscheiden, namelijk enkele kruinen van bomen en één stam in een parelcirkel, en een hoofdletter I in een parelcirkel errond (Kocińska & Maik, 2004, p. 56, fig. 91). De combinatie van de elementen zou kunnen wijzen op Peter Du Bois.
- Zegel P.10: Een tweedelig zegel van 28 mm, met gedeeltelijk beschadigde verbindingsstrook en één klinknagel (Kocińska & Maik, 2004, p. 56). Op de voorzijde stonden twee rijen met inscripties in parelcirkels (...) AVE (...) en (...)IS . L (...) en Kocińska en

⁵⁵ Vertaald uit het Pools met behulp van Google Translate en DeepL.

Maik (2004, p. 56) zouden daaronder nog een afbeelding van een loofbos herkennen. Ik houd deze bewering in het midden, aangezien ik ze zelf niet kon onderscheiden. Evenmin herkende ik in de zogenaamde Tudorroos op de achterzijde een roos, maar eerder een kruis of palmboom (Kocińska & Maik, 2004, p. 56; fig. 92)⁵⁶. Vermoedelijk speelde mijn brein mij hier parten, in combinatie met de slechte kwaliteit van de afbeelding. In de analyse van Kocińska en Maik zou het naar Peter Du Bois kunnen verwijzen.

⁵⁶ Vertaald vanuit het Pools met Google Translate en DeepL.

7.8. Rusland⁵⁷

7.8.1. Novgorod

In de 14^e tot 15^e eeuw verliep alle handel tussen Rusland en West-Europa via Novgorod, waar Hanzehandelaars gevestigd waren die de import en export verzorgden (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 1)⁵⁸. Tegen het einde van de 15^e eeuw werd handel over land belangrijker en midden 16^e eeuw werd een nieuwe route langs de Witte Zee aangelegd (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 1). Tegen de 17^e eeuw groeide de handel op Russische bodem en gebeurde de doorvoer opnieuw via de haven, ditmaal van Archangelsk in het noorden (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 1). De belangrijkste importgoederen die Rusland binnenkwamen bleven gedurende lange tijd de textielstoffen uit Vlaanderen, Duitsland, Frankrijk en Engeland (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 1). Gedurende de 14^e en 15^e eeuw was dit voornamelijk Vlaams* laken uit Gent, Brugge, Ieper, Doornik, Sint-Omaars, Atrecht, Dowaii, Rijsel, Poperinge, Komen, Wervik en Waasten, dat bijzonder gegeerd werd om het zachte fijne karakter van de stoffen en de kleurgeving (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 1). Zoals in vele belangrijke centra toen was er ook in Novgorod en Centraal-Rusland een speciale status gereserveerd voor lepers laken, het meest luxueuze van allemaal (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 1).

- Zegel R.1: In 1977 werd bij een opgraving in Duboshin in een laat-14^e-eeuwse laag, specifiek 1361 tot 1378, de schijf van een tweedelig zegel teruggevonden, met diameter 20 mm en 4,14 g (Musin & Toropov, 2020, p. 359). Een gelijkaardig zegel zou ook in Lund gevonden zijn, wat Musin en Toropov (2020, p. 359) deed vermoeden dat het zegel – en dus het laken – via Scandinavië in Novgorod aangekomen zou kunnen zijn. Het bleek om de voorzijde te gaan, met inbegrip van enkele sporen van twee klinknagels en de inscriptie +[S]:*:DE:TOURNAI*: die tussen twee randen met een soort kerfmotief geschreven stond (Musin & Toropov, 2020, p. 359). Centraal op de voorzijde stond een fleur-de-lis binnen een vierpasmotief en vier driehoekachtige figuren uit telkens drie punten in de hoeken van het vierpas (Musin & Toropov, 2020, p. 359). Het zegel werd gevonden tussen enkele houten gebouwen ten westen van een houten pad in het hof, binnen een cluster van andere objecten waaronder het zegel van een kerkelijk ambtenaar van de aartsbisschop van Novgorod (Musin & Toropov, 2020, p. 359).

⁵⁷ Russische plaatsnamen kunnen variëren doorheen de tekst. Het is niet altijd duidelijk wat de auteurs bedoelen. In sommige gevallen is de Engelse schrijfwijze overgenomen, in andere de Nederlandse. Ook de namen van de auteurs (en hun publicaties) zijn voor de gemakkelijkerheid en de uniformiteit in de Engelse schrijfwijze.

⁵⁸ Gaydukov & Oleynikov: Vertaald vanuit Russisch door slavist Deirdre De Smet met behulp van Yandex Translate.

- Zegel R.2: Dit tweede zegel was een toevalsvondst uit Rurikovo Gorodishche, gedaan in 1978, en bestond uit de voorzijde van een tweedelig zegel met twee klinknagels (Musin & Toropov, 2020, p. 359). De aanwezigheid van zegels als deze uit Doornik zou volgens Musin en Toropov (2020, p. 359) wijzen op de eerder hoge status van de bewoners van dit betreffende stadsdeel. Musin en Toropov (2020, p. 359) lanceerden ook het vermoeden dat Doorniks textiel in dit geval via Livonia (Lijfland) naar Novgorod gebracht zou kunnen zijn en verwezen eveneens naar collega Elena Rybina die het zegel in de 14^e eeuw plaatste.
- Zegel R.3: In 2002 werd het Nikitinsky-stadsdeel opgegraven in een gebied dat door Musin en Toropov (2020, p. 359) omschreven werd als het “Plotnitsky Einde van Handelszijde”, maar ze verklaarden niet nader wat dit betekende. Ook hier werd de bewoners een hoge status toebedeeld door de vondst van een West-Europese bottenberg uit de jaren 1350, twee extra loden zegels en een document uit berkenschors die zouden verwijzen naar de familie van de *posadnik* van Novgorod, Vasily Nos – late jaren 1360 tot jaren 1380 –, het lemmet van een West-Europees zwaard en hoopjes brons van een decoratieve riem uit de late jaren 1360 tot vroege jaren 1390 (Musin & Toropov, 2020, p. 359). De laag met het zegel werd geschat op de jaren 1390 tot de vroege 15^e eeuw en in oudere lagen lagen ook nog kleinere zegels van het “Drohiczyn-type” (Musin & Toropov, 2020, p. 359). Enkel de achterzijde van het zegel was overgeleverd, met sporen van twee klinknagels en kleine resten van de stempel op de voorzijde (Musin & Toropov, 2020, p. 359). Er stond een toren met open doorgang en drie kantelen en daar bovenop een kleinere toren afgebeeld, met rond de toren vijf fleurs-de-lis; het zegel was 15 mm en woog 2,14 g (Musin & Toropov, 2020, p. 359).
- Zegel R.4: Dit keer aan het “Lyudin Einde van Sophiazijde” vond in 2008 een opgraving in de Desyatiny-I-zone plaats, met als resultaat twee tweedelige bulla-type zegels uit een 15^e- tot 16^e-eeuwse laag (Musin & Toropov, 2020, p. 360). Beiden zegels waren 15 mm in diameter en 3,12 g in gewicht en vermoedelijk zelf eerder uit de 14^e eeuw (Musin & Toropov, 2020, p. 360). De voorzijde presenteerde een fleur-de-lis in een vierpasbinnenboord, met vier bloempjes in de hoeken en driepuntfiguren in de binnen- en buitenranden van het vierpas, alles omgeven door een rand met loodrechte inkerving (Musin & Toropov, 2020, p. 360). Op de achterzijde stond een toren met open doorgang, vijf kantelen, drie extra hoge torens bovenop de toren en minstens twee fleurs-de-lis die de toren aan weerszijden flankeerden (Musin & Toropov, 2020, p. 360).
- Zegel R.5: Bij de opgraving in Desyatiny-II vond men een eendelig bulla-type zegel van 15 mm diameter en 2,9 g gewicht onder de Dobrynyastraat, vermoedelijk uit de 15^e eeuw

(Musin & Toropov, 2020, p. 360). De voorzijde beeldde een fleur-de-lis in een cirkel van loodrechte inkerving af, plus een onvolledige inscriptie met kruisaanhef, volgens Musin en Toropov (2020, p. 360) te wijten aan het feit dat de stempel niet helemaal op het lood paste. Een toren met vier kantelen en open doorgang, en boven de toren drie fleurs-de-lis die samen een driehoek vormden was het motief van de achterzijde (Musin & Toropov, 2020, p. 360). Musin en Toropov (2020, p. 360) vermeldden nog dat er niet genoeg ruimte was naast de toren om twee extra fleurs-de-lis toe te voegen. De reden dat ze dit denken, is omdat het wapenschild van Doornik regelmatig een ander ontwerp kreeg doorheen de jaren, met verschillende aantallen fleurs-de-lis op verscheidene gelijktijdig in gebruik zijnde zegels (Musin & Toropov, 2020, p. 356). In de 13e eeuw kwamen er nog geen fleurs-de-lis voor naast de toren, maar kregen de zegels op hun achterzijde vier fleurs-de-lis in kruisvorm mee (Musin & Toropov, 2020, p. 356). In de eerste helft van de 14e eeuw werd dit gereduceerd tot één centraal motief van een fleur-de-lis in een parelcirkel en konden de bloemen verschillende vormen aannemen (Musin & Toropov, 2020, p. 356). Na 1371 werd dit echter een nog groter aantal, tot zelfs 16 fleurs-de-lis die een soort veld vormden met daarop de stad (Musin & Toropov, 2020, p. 356). Door verschillende decreten van de Franse koningen werden uiteindelijk de centrale fleurs-de-lis als kwaliteitsmerk gezien en de toren in al zijn varianten als heraldisch symbool voor de stad (Musin & Toropov, 2020, p. 356). Vanaf de 15^e eeuw werd het aantal fleurs-de-lis op drie besloten, maar aangezien de meeste zegels uit Doornik zeker een vijftal droegen, waren deze vermoedelijk van vóór de 15^e eeuw (Musin & Toropov, 2020, p. 356).

- Zegel R.6: Dit keer aan de Handelszijde, kwam bij de Ilmensky-opgraving in 2009 het achterzijdedeel, met de stompen van twee klinknagels van de voorzijde, van een tweedelig Doorniks zegel uit de grond (Musin & Toropov, 2020, p. 360). Het zegel met diameter 15 mm en gewicht 1,95 g had een toren met drie kantelen en open doorgang, geprangd tussen twee ronde bogen, en omgeven door vijf gedetailleerde fleurs-de-lis en een cirkel op zijn achterzijde (Musin & Toropov, 2020, p. 360). Aan één van de klinknagels hingen fragmenten van het voorzijdemotief, bestaande uit elementen van twee cirkelvormige randen en de ronde elementen van een inscriptie (Musin & Toropov, 2020, p. 360).
- Zegel R.7: De Rogatitsky-2-opgraving van 2014 leverde drie Doornikse zegels op, waarvan twee van het eendelige bulla-type en één tweedelig zegel met een voorzijde en klinknagelresten (Musin & Toropov, 2020, p. 360). De eendelige bulla-types hadden als centraal motief een fleur-de-lis in vierpasbinnenboord, met één van hen nog een driepuntfiguur in de binnen- en buitenhoeken van het vierpas, een rand met loodrechte

inkerving en op de achterzijde een toren met open doorgang, twee flankerende fleurs-de-lis, vijf kantelen met daarbovenop drie torens met elk drie kantelen en boven elke fleur-de-lis een onidentificeerbaar ronde vorm (Musin & Toropov, 2020, p. 360-361). Het tweede exemplaar had op de voorzijde een fleur-de-lis in een cirkel met loodrechte inkerving en een onvolledige inscriptie rondom, omgeven door een loodrecht ingekerfde cirkel, en op de achterzijde een toren met vier kantelen, een open doorgang met fleur-de-lis en twee fleurs-de-lis aan de flanken omgeven door een ingekerfde cirkel, met optie voor een derde fleur-de-lis op de toren (Musin & Toropov, 2020, p. 361). Het tweedelige zegel had op zijn voorzijde een centrale fleur-de-lis binnen een dubbel vierpasbinnenboord en in elke hoek een driepuntfiguur, met de binnenboord en de banden rondom loodrecht ingekerfd, plus een onvolledige inscriptie (Musin & Toropov, 2020, p. 361). De zegels werden op 13^e- tot 14^e-eeuws geschat, maar Musin en Toropov (2020, p. 361) vermoedden dat ze eerder uit de late 14^e tot vroege 15^e eeuw afkomstig waren.

- Zegel R.8: De Petropavlovsky-I-opgraving van 2014 ontwarde een zegel met fleur-de-lis in vierpasbinnenboord en de stompen van twee klinknagels, binnen een assemblage van administratieve loden zegels uit het midden van het derde kwart van de 14^e eeuw en een West-Europees commercieel zegel (Musin & Toropov, 2020, p. 361). Hier duidde de aanwezigheid van de zegelcollectie eveneens op een verhoogde status van de bewoners, waaronder het loden zegel van de *posadnik* Ivan Semenovich en van een hoge kerkambtenaar die castellaan was van de aartsbisschop van Novgorod, beide uit een laag die op de tweede helft van de 14^e eeuw tot het midden van de 15^e eeuw geschat was (Musin & Toropov, 2020, p. 361). Het Novgorod Staatsmuseum herbergde zeker tien exemplaren van zegels uit Doornik (Musin & Toropov, 2020, p. 361; Taavitsainen, 2018, p. 41), maar deze zijn helaas momenteel niet toegankelijk voor mij.
- Zegel R.9: Een volledig bewaard gebleven tweedelig zegel, waarvan de keerzijde(?) deels was ingezakt (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.1)⁵⁹. Op de keerzijde tekende zich een gearceerd Latijns kruis af dat 90 graden gedraaid stond ten opzichte van de verbindingsstrook. Er leek ook nog een deel van een decoratieve rand aanwezig onder de verbindingsstrook. De voorzijde was moeilijk leesbaar, maar leek een soort plant of gewas voor te stellen – misschien graanhalmen(?). Volgens Gaydukov en Oleynikov (2019, p. 4, fig. 5.1) was het afkomstig uit leper en van de 14^e eeuw. Dit zegel werd in 2016 aangetroffen in een kuil in de Prusskaya-sstraat (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5).

⁵⁹ Vertaald vanuit Russisch door slavist Deirdre De Smet met behulp van Yandex Translate.

- Zegel R.10: Dit zegel was eveneens volledig bewaard en tweedelig, met op de voorzijde eveneens een kruis met ongelijke armen op zijn linkerkant gelegd en daaronder de letters VOC – in Lombardisch schrift(?) (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.2)⁶⁰. Het geheel was in een vierpas gevat en omringd door een stippelrand. De keerzijde toonde een niet te identificeren vertakt figuur. In het kleine schild rechts ervan leek een snijdersschaar te staan. Dit alles was omgeven door een rand(?). Ook dit zou uit leper afkomstig zijn. (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.2). Bij opgravingen in 2014 in Rogatitsky-3 werden een grote hoeveelheid Europese zegels gevonden: 1 uit een 12^e-eeuwse laag, 4 uit de 13^e-eeuwse laag, 46 uit de 14^e-eeuwse laag, 15 uit de 15^e-eeuwse laag en 1 uit de 15^e- tot 16^e-eeuwse laag (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4). De grootste kwantiteit zegels, zo'n 68, waren uit het laatste kwart van de 14^e eeuw tot de 15^e eeuw en 31 daarvan waren tot nu toe geïdentificeerd (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4). Dit zegel kwam uit de late 14^e eeuw, net als vier gelijkaardige zegels (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4). De site lag in de buurt van de markt en het Duitse Hof, de residentie van de Hanzehandelaars, die tussen eind 12^e en eind 18^e eeuw in Novgorod gevestigd was (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 3). De zegels duiden op vroegere bewoners die actief betrokken waren bij intensieve internationale handel tussen de 13^e en 15^e eeuw (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 3).
- Zegel R.11: Hier ging het om de keerzijde van een tweedelig zegel met twee klinknagels (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.3). De afbeelding was slecht leesbaar, maar onderaan leek zich toch de basis van een toren met open doorgang af te tekenen. Op basis hiervan werd het zegel als Doorniks gerekend uit het derde kwart van de 14^e eeuw (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.3). De typische fleurs-de-lis waren niet meer zichtbaar op het zegel of misschien zelfs nooit aanwezig geweest. Zegels R.11-16 komen uit de Rogatitsky-3-opgraving, waar nog acht gelijkaardige exemplaren bovengehaald zijn (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4).
- Zegel R.12: Ook hier ging het weer om een Doorniks zegel (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.4) (Fig. 17). Op de voorzijde van het zegel – bulla-type(?) – stond het typische centrale motief van een fleur-de-lis in een parelcirkel. Rondom aan de rand leek een inscriptie te staan, die moeilijk te ontcijferen was, voorafgegaan door een bloemmotiefje. Vermoedelijk verwees de tekst naar de plek van afkomst. De keerzijde vertoonde een toren met open doorgang, vier kantelen en nog een extra toren met conisch dak bovenop. In de open doorgang stond een fleur-de-lis, evenals aan weerszijden van de toren boven en onder,

⁶⁰ Vertaald vanuit het Russisch door slavist Deirdre De Smet met behulp van Yandex Translate.

waarvan slechts drie nog deels zichtbaar waren. Het zegel zou uit het laatste kwart van de 14^e eeuw komen (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.4).

- Zegel R.13: Hier leek het om een tweedelig zegel te gaan, zonder dat er klinknagelsporen aanwezig leken te zijn (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.5)⁶¹. De voorzijde was grotendeels uitgebroken, met enkel nog een deel van een parelrand aanwezig. Door de rare aard van de breuk leek het me onwaarschijnlijk dat het hier om een eendelig zegel ging, maar de afwezigheid van klinknagelsporen deed me twijfelen. De keerzijde bevatte de ronde open toren met open doorgang en conisch dak. Het aantal kantelen viel niet te tellen. Boven het dak en aan weerszijden van de toren, boven en onder, tekenden zich fleurs-de-lis af – vijf in totaal. Met zichtbare reden kon het zegel eveneens als Doorniks gerekend worden. Ook hier betrof het een zegel uit het laatste kwart van de 14^e eeuw (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.5).
- Zegel R.14: De keerzijdeschijf van een tweedelig zegel met twee klinknagels (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.6). De stempel bleek heel slecht gezet, want ze viel bijna van het zegel af. De opdruk van de toren stond tegen de rand gedrukt en leek nog drie extra torens te bevatten, waarvan één half van de tekening viel. De toren had een open doorgang, maar het aantal kantelen was door de plaatsing van het rechtergat niet te tellen. Links was minstens één fleur-de-lis zichtbaar, plus een soort stervorm(?) en het geheel was omringd door een parelcirkel. Het was laat-14e-eeuws Doorniks (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.6).
- Zegel R.15: Het betrof de hevig vervormde en grotendeels bewaarde voorzijde van een tweedelig zegel (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.7). De opdruk van een centrale fleur-de-lis was nog zichtbaar, omsloten in een dubbele vierpasbinnenboord met aan elke buitenhoek ervan een driepunt-driehoek. Dit alles was omcirkeld door een parelboord en rondom nog letters, waarschijnlijk opnieuw de stadsnaam. Ook hier was de stempel heel slecht geplaatst. Het was een vroeg-15^e-eeuws zegels uit Doornik (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.7).
- Zegel R.16: Dit zegel was heel slecht leesbaar, maar het leek wel om een bulla-type te gaan (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.8). Op de voorzijde leek zich een fleur-de-lis in een parelboord af te tekenen. De keerzijde vertoonde een toren met open doorgang, vier(?) kantelen en een conisch dak. In de open doorgang en links van de toren stonden fleurs-de-lis,

⁶¹ Vertaald vanuit Russisch door slavist Deirdre De Smet met behulp van Yandex Translate.

mogelijks meer. Dit alles was omringd door een parelcirkel. De stempel was slecht gezet. Het ging om een Doorniks zegel uit het begin van de 15^e eeuw (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.8).

- Zegel R.17: Een tweedelig zegel dat opgevouwen aangetroffen werd (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.9)⁶². De stempel op de achterzijde was niet helemaal duidelijk. Het leek op een soort plant in een parelboord. De stempel was heel slecht gezet en viel bijna van de rand af. Op de voorzijde stond een kromstaf, vastgehouden door een hand(?). De rand van een parelboord was nog zichtbaar, met daarboven tekens of tekst. Ook deze stempel was slecht gezet. Het zou om een zegel uit Poperinge gaan, uit het midden van de 14^e eeuw (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.9). Dit zegel en de twee volgende zegels uit Poperinge, plus nog een extra zegel, kwamen uit de late 14^e- tot 15^e-eeuwse laag van de Rogatitsky-3-opgraving (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4). De gehandschoende hand zou volgens Van Laere en Trostyansky (2010, p. 111) verwijzen naar de abten van Sint-Bertinus in Sint-Omaars, die tot aan de Franse Revolutie de dienst uitmaakten als heren van Poperinge (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 111). Poperinge ontving voor het eerst haar stadsrechten in 1147 van Diederik van de Elzas, de toenmalige graaf van Vlaanderen (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 111). Vanaf de 13^e eeuw groeide de lakenindustrie in Poperinge en de stad specialiseerde zich in verschillende kwaliteiten en producten (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 111-112). Ook Poperinge profiteerde van het Hanzenetwerk met Londen, maar moest zwaar opboksen tegen het succes van leper, dat in 1322 een monopolie verwierf op de lakenindustrie in het westen van het Graafschap Vlaanderen (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 112). Tussen de 14^e en 16^e eeuw exporteerde Poperinge het meeste van haar laken naar buurland Duitsland en werd daarna voornamelijk groot door de linnenindustrie (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 112).
- Zegel R.18: Het ging om een voorzijdeschijf van een tweedelig zegel (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.10). De afbeelding was nauwelijks leesbaar door de fragmentatie en vervorming. Er was nog een deel van een parelboord aanwezig, met erboven een deel van een inscriptie in Lombardisch(?) schrift: G(?):DE(?). Op de keerzijde zou een soort dier kunnen staan, een rund of dergelijke, omringd door een parelrand en sporen van letters. Gaydukov en Oleynikov (2019, p. 4, fig. 5.10) beweerden dat het zegel laat-14^e-eeuws was en uit Poperinge afkomstig was. Hoe zij tot deze conclusie gekomen waren, was niet duidelijk.

⁶² Vertaald vanuit Russisch door slavist Deirdre De Smet met behulp van Yandex Translate.

- Zegel R.19: Dit keer betrof het een achterzijdeschijf van een tweedelig zegel, waarvan slechts een fractie van de stempel overgeleverd was (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.11)⁶³. Er leek een plantenmotief centraal te staan, omringd door een parelrand en met Lombardische letters boven: ...?GHIS. Ook dit zou volgens Gaydukov en Oleynikov (2019, p. 4, fig. 5.11) uit Poperinge afkomstig zijn, dit keer uit het midden van de 15^e eeuw.
- Zegel R.20: De voorzijde van een tweedelig zegel, met op de rugkant de resten van twee(?) klinknagels en de afdruk van weefsel (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.12). Op de schijf stond het hoofd van een heilige met mijter, steunend op een soort kruisvorm en iets wat leek op een gotische letter (Fig. 25). Links van hem stond de letter S en daaronder een klaverblad. Rechts van de figuur stond een gotische letter 'd' (?) of een O met afkortingsstreep, zoals bij de S het geval was. In dit geval zou het zegel aan Sint-Omaars toegeschreven kunnen worden – late 14^e eeuw (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.12). Zegels R.20-22 kwamen eveneens uit de Rogatitsky-3-opgraving, waar nog twee zegels uit Sint-Omaars aangetroffen waren (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4).
- Zegel R.21: Een volledig overgeleverd tweedelig zegel, met grotendeels intacte stempels (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.13). De tekening op de achterzijde was nauwelijks te onderscheiden en was deels ingezakt. Onder de verbindingsstrook leek zich een omgekeerde droogscheerdersschaar(?) af te tekenen, met onleesbare figuren eronder, en omringd door een parelcirkel. De voorzijde verbeeldde een Lotharingskruis in een dubbele parelcirkel. De stempels waren langs beide zijden slecht geplaatst. Het was een zegel uit laat-14^e-eeuws Sint-Omaars (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.13).
- Zegel R.22: Dit was de voorzijdeschijf van een tweedelig zegel, met twee(?) klinknagels (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.14). Er leek zich ook nog een letter G op de rechter klinknagel af te tekenen. Op de kopzijde van de zegel stond een Lotharingskruis in een parelcirkel (Fig. 25). Het was eveneens uit Sint-Omaars, uit de late 14^e eeuw (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.14).
- Zegel R.23: Het ging om een schijffragment van een tweedelig(?) zegel, vermoedelijk de voorzijde (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.15). Slechts een deel van de stempel was bewaard, namelijk de letter S en een onbestemde figuur – dwarsbalk met poten(?) of een soort mijter. Er was ook een deel van een rand zichtbaar, maar die leek eerder van de matrijs afkomstig. Gaydukov en Oleynikov (2019, p. 4, fig. 5.15) schreven het zegel toe aan Atrecht,

⁶³ Vertaald vanuit het Russisch door slavist Deirdre De Smet met behulp van Yandex Translate.

uit de late 15^e eeuw. Het zegel kwam uit de late 14^e- tot 15^e-eeuwse laag van de Rogatitsky-3-opgraving (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4).

- Zegel R.24: Een volledig bewaard tweedelig zegel met op de voorzijde een omgekeerde droogscheerdersschaar(?) en op de achterzijde een omgekeerde snijdersschaar of een kruis. De afbeelding op de achterzijde was verzakt. Het zou om een zegel uit Brugge gaan, van de 14^e eeuw (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.16)⁶⁴. In Brugge was het niet abnormaal om hun zegels te bekleden met voorwerpen die aan hun arbeid refereerden. Het eerste Brugse zegel werd aangetroffen in de Konyushenny-1-opgraving in 2011 (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5).
- Zegel R.25: Dit was de achterzijdeschijf van een tweedelig zegel (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.17). Ook hier kwam een omgekeerde droogscheerdersschaar voor, met eronder een sikkelvorm met een kruis op – een persoonlijk teken van een handelaar? De stempel was erg naar links geplaatst. Het ging hier weer om een zegel uit Brugge (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4, fig. 5.17) (Fig. 13). Dit tweede Brugse zegel werd bij de opgravingen aan de Grote Brug op de bodem van de rivier de Volchov opgediept tussen 2005 en 2006 (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4).
- Zegel R.26: Een tweedelig zegel met op de keerzijde een patriarchaal kruis en op de voorzijde een weegschaal (Fig. 26). Gaydukov en Oleynikov (2019, p. 4, fig. 5.18) dachten dat het zegel uit Tienen kwam, uit het derde kwart van de 14^e eeuw. Aangezien het hier om een patriarchaal kruis ging, dacht ik eerder dat het om een zegel uit Ieper ging. Zegels uit Tienen werden meestal bedrukt met een Lam Gods, dat ook op de wapenschilden voorkwam (Elton, 2017, p. 65). Evengoed ging het hier om een variant die ik nog niet tegengekomen was. Het zegel kwam uit de rijke laat-14^e- tot 15^e-eeuwse opgravinglaag van de Rogatitsky-3 (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4).

7.8.2. *Staraya Russa*

- Zegel R.27: In de buurt van houten structuurresten aan een middeleeuwse straat in het zuiden van de Kurortny-site, werden in 2012 een twintigtal commerciële zegels uit het laatste derde van de 14^e eeuw tot ten laatste de eerste helft van de 15 eeuw, toen de houten structuren door brand verwoest werden, opgedolven (Musin & Toropov, 2020, p. 361). Het hout werd dendrochronologisch gedateerd op 1363 tot 1364 en Musin en Toropov (2020, p. 361) opperden drie opties voor de functie van de structuur: een archief, een douanecentrum

⁶⁴ Vertaald vanuit het Russisch door slavist Deirdre De Smet, met behulp van Yandex Translate.

voor handel of een stichterverzameling. Vier van de twintig commerciële zegels kwamen uit Doornik, waarvan de eerste 3 mm dik en 2,58 g licht, gevonden ten oosten van een houten pad, en van het bulla-type (Musin & Toropov, 2020, p. 361-362; Taavitsainen, 2018, p. 41⁶⁵). Het centrale motief op de voorzijde was een fleur-de-lis met binnenboord uit kralen, een “kleine ster” als aanhef voor de inscriptie – ter vervanging van de gebruikelijke bloem – en het onderste deel van een T ofwel een kruis dat dienstdeed als oorspronkelijk merkteken, terwijl de achterzijde het bovenste deel van een toren met vier kantelen en een open doorgang bezat, omringd door vier fleurs-de-lis, waarvan één in de doorgang (Musin & Toropov, 2020, p. 361-362). Musin en Toropov (2020, p. 362) wezen op de slechte stempelzet die ervoor gezorgd had dat het onderste deel van de toren afwezig was en dat rechts van de toren een deuk van de stempeldruk te zien was. In het kanaal voor het koord zou bovendien wit lood te vinden zijn (Musin & Toropov, 2020, p. 362).

- Zegel R.28: Het tweede zegel uit de Kurortny-site was slechts een halfloodje dat ten westen van de houtstructuren lag, met een diameter van 12 mm en een gewicht van 2,17 g, ongeveer 2 mm dik (Musin & Toropov, 2020, p. 362). Het ging over het achterzijdedeel met een torenbeeld met drie kantelen, een kegelvormig dak en vijf fleurs-de-lis rondom, waarvan één op het dak van de toren, plus een rand met horizontale inkerving alsof het gekraald was en aan de binnenkant van de schijf de indruk van lakenweefsel of gietsporen (Musin & Toropov, 2020, p. 362).
- Zegel R.29: Zegel nummer 3 uit bovenstaande site kwam eveneens uit dezelfde laag als de andere twee en stelde de achterzijde van een tweedelig zegel voor, met de stompen van twee klinknagels nog aanwezig (Musin & Toropov, 2020, p. 362). Dit zegel met diameter 15 mm, dikte 3,5 mm en gewicht 2,5 g beeldde een toren af met open doorgang, vijf buitenkantelen met drie kleinere torens er bovenop, waarvan de middentoren de hoogste, en vermoedelijk twee fleurs-de-lis naast de toren, alles omgeven door een cirkel (Musin & Toropov, 2020, p. 362).
- Zegel R.30: Het laatste van Doornik afkomstige zegel uit Kurortny had een diameter van 15 mm, een dikte van 4 mm en een gewicht van 2,23 g, toegeschreven aan de achterzijde van een tweedelig zegel (Musin & Toropov, 2020, p. 362). De gegeven zijde bevatte een toren omringd door vijf fleurs-de-lis en een nu onvolledige cirkel, inclusief de klinknagelstompen met vervaagde driehoekachtige motieven van de voorzijde (Musin & Toropov, 2020, p. 362).

⁶⁵ Vertaald vanuit het Fins met behulp van Google Translate.

Alle zegels van de assemblage uit de Kurortny-site werden vermoed 14^e- tot 15^e-eeuws te zijn (Musin & Toropov, 2020, p. 362).

7.8.3. Tver

- Zegel R.31: Een 22-23 mm diameter tweedelig zegel afkomstig uit Doornik opgegraven in de jaren 1970 met twee klinknagels en fragmenten van zowel voor- als achterzijde, met als centraal motief een fleur-de-lis in een dubbele vierpasbinnenboord en een inscriptie tussen twee kralenranden, gedateerd op 14^e tot 15^e eeuw (Musin & Toropov, 2020, p. 362).
- Zegel R.32: In de jaren '80 werd eveneens een zegel opgegraven, dit keer een eendelig bulla-type van 15-17 mm en een voorzijde met fleur-de-lis in een kralenrand, met ruitvormig middenblad en vier cirkelvormige figuren (Musin & Toropov, 2020, p. 362). De achterzijde bevatte een toren met vier kantelen en een conisch dak, maar Musin en Toropov (2020, p. 362) meldden dat de fleurs-de-lis niet meer aanwezig waren en dat de Latijnse inscriptie rondom niet meer zichtbaar was.

7.8.4. Moskou

- Zegel R.33: Op de Sofiyskaya-oever werden in 2016 tussen artefacten van de tweede helft van de 14e tot de 15e eeuw vier zegels uit de late 14e tot vroege 15e eeuw teruggevonden (Musin & Toropov, 2020, p. 362). De eerste betrof een voorzijde van een tweedelig zegel met de resten van één van de twee klinknagels en de afbeelding van een fleur-de-lis in dubbel vierpas, rondom drie overgeleverde driepuntfiguren van de oorspronkelijke vier en een rand met loodrechte inkerving en delen van de inscriptie (Musin & Toropov, 2020, p. 362).
- Zegel R.34: Het tweede zegel was de schijf van een eveneens tweedelig Doorniks zegel met leesbare inscriptie, die vergezeld werd van puntparen en rozetten als tussentekens, een kralenrand rondom en vierpasbinnenboord, inclusief één van de twee klinknagelresten (Musin & Toropov, 2020, p. 362).
- Zegel R.35: Zegel nummer drie was evenzeer de schijf van een tweedelig zegel, ditmaal de achterzijde met iets kleinere maten, maar inclusief de resten van twee klinknagels (Musin & Toropov, 2020, p. 362). De toren op de schijf was nogal buitenproportioneel en bevatte drie kantelen, een conisch dak met fleur-de-lis bovenop en nog drie fleurs-de-lis rondom (Musin & Toropov, 2020, p. 362).
- Zegel R.36: Dit keer ging het om een eendelig bulla-type met op de voorzijde een fleur-de-lis in een kralenrand en een onleesbare inscriptie, terwijl op de achterzijde een toren met vier kantelen, een open doorgang met fleur-de-lis en vijf fleurs-de-lis rondom stond (Musin &

Toropov, 2020, p. 362). De zegels werden in de context van een laag met vondsten van de Gouden Horde gevonden, die gedateerd werd op ongeveer 1360 tot de vroege 15^e eeuw (Musin & Toropov, 2020, p. 362).

- Zegel R.37: Bij opgravingen in de Ilinkastraat in 2014 werd een tweedelig zegel opgediept, waarvan de voorzijde een fleur-de-lis in vierpasbinnenboord en de onvolledige inscriptie [...] DE TURN[...] bevatte, en de achterzijde een toren met vier kantelen, drie hoge torens en de onvolledige inscriptie [...]SG/EL(?) (Musin & Toropov, 2020, p. 362). Musin en Toropov (2020, p. 362) beweerden dat het zegel hergebruikt zou zijn als hanger, gegeven het aanwezige gat, en dat het om een 15^e-eeuws zegel ging.
- Zegel R.38: De schijf van een tweedelige zegel uit het Zaryadyedistrict was veel minder goed bewaard, maar zou volgens Musin en Toropov (2020, p. 362) gelijkaardig zijn aan het voorgaande zegel uit de Ilinkastraat. Enkel de voorzijde was nog aanwezig en woog 1,26 g, en was afkomstig uit een verstoorde context die strekte van de 15^e tot de 17^e eeuw en opgegraven in 2015 (Musin & Toropov, 2020, p. 362).
- Zegel R.39: Bij opgravingen in 2007 werden zes zegels in het Kremlin teruggevonden, gedateerd op 15^e tot 16^e eeuw, en allemaal afkomstig uit de stad Tienen (Koval, 2015, p. 217-218)⁶⁶. Volgens Van Laere (2019, p. 65) was het symbool van Tienen het Lam Gods, wat ook voor andere steden gold, maar aangezien Koval de afbeelding niet vermeldde kon dit niet geverifieerd worden. De Tiense lakennijverheid kende een bloei tussen de 12^e en 14^e eeuw, maar ging vanaf dan in verval (Van Laere, 2019, p. 65). Opvallend genoeg zei Van Laere (2019, p. 65) dat Tiens laken vooral voor de plaatselijke en lokale markt was, wat betekende dat de zegels die hier in het Kremlin gevonden waren eerder uitzondering dan regel waren. Tienen werd lang geteisterd door belegeringen en pestepidemieën, die vermoedelijk eveneens een aandeel hebben gehad in het verval van haar lakenhandel (Van Laere, 2019, p. 65). Ook opvallend was dat Tienen een Brabants centrum was, terwijl de meeste Brabantse textielcentra hun grote bloeiperiode pas kenden in de 14^e tot 16^e eeuw.
- Zegel R.40: Een zegel dat ook in de nederzetting van Selitrennoe aangetroffen werd en op basis daarvan ook toegeschreven werd aan Poperinge, was voorlopig nog niet met zekerheid geïdentificeerd (Koval, 2015, p. 218). Nochtans leek de stad zich duidelijk op de rand af te tekenen. Het wapenschild van Poperinge zou een gehandschoende rechterhand voorstellen die naar links wees, met een kromstaf erin (Koval, 2015, p. 213; Van Laere, 2019, p. 63) (Fig.

⁶⁶ Vertaald vanuit het Russisch door slavist Deirdre De Smet met behulp van Yandex Translate.

23). Dit symbool zou verwijzen naar de Sint-Bertinusabdij van Sint-Omaars, die leenheer was van de stad Poperinge (Van Laere, 2019, p. 63). Gelijkaardige vondsten waren gedaan in Veliky Novgorod – zo’n vier stuks – en in Kiev, wat er op duidde dat de lakenzegels effectief de handelsroute tussen West-Europa en Rusland volgden (Koval, 2015, p. 219). Poperinge was lid van de Londense Hanze, maar moest onder druk van de grootstad Ieper haar laken voornamelijk richting Centraal- en Oost-Europa transporteren, waardoor ondanks de kleine industrie toch vondsten tot in Rusland terechtkwamen (Van Laere, 2019, p. 63-64). Vanaf de 16^e eeuw kende de industrie in Poperinge, zoals in de rest van Vlaanderen, een periode van verval (Van Laere, 2019, p. 64).

- Zegel R.41: Tussen het opgegraven materiaal uit het nederzettingsdorp Rostislavl stak een zegel met de afbeelding van een hert aan de ene kant en eikenbladeren aan de andere kant (Koval, 2015, p. 219)⁶⁷. Het zegel was vermoedelijk afkomstig uit de 14^e tot de 15^e eeuw, maar verdere identificatie was nog niet uitgevoerd, wegens gebrek aan vergelijkingsmateriaal (Koval, 2015, p. 219). Koval (2015, p. 219) vermeldde wel nog dat het wapenschild van Doornik een afbeelding van een hert met vertakt gewei bevatte, heel gelijkaardig aan hetgeen wat op het zegel prijkte.

7.8.5. *Gouden Horde*

Dit was een historisch gebied dat zich uitstreckte over Oekraïne en een groot deel van Rusland en werd hier voor de gemakkelijheid omschreven als de Gouden Horde.

- Zegel R.42: In de voormalige hoofdstad Sarai (Saraj Batoe) van de Gouden Horde, nu Selitrennoye, waren twaalf soorten zegels uit Duitsland, Vlaanderen, Nederland en Engeland gevonden, waarvan twee uit de 15^e eeuw en de rest uit de 16^e tot 17^e eeuw (Musin & Toropov, 2020, p. 363). De zegels werden in 2000 aangetroffen (Musin & Toropov, 2020, p. 363). Saraj werd vermoedelijk rond 1329 gesticht en werd een belangrijk centrum in de handelsroute met Azië (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 115-116). De teruggevonden zegels kwamen uit Ieper (laatste kwart 14^e eeuw), Aire of Lo, Damme, Mechelen en Poperinge (tweede helft 14^e eeuw) (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 116). Van Aire of Lo waren acht gelijkaardige exemplaren teruggevonden, van Damme twaalf gelijkaardig aan R.49, van Poperinge zeven exemplaren en van Ieper ongeveer zes (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 116-125). Aangezien Mechelse zegels uit Rusland nog niet besproken waren, zal ik deze hier wel apart behandelen. Andere bovenstaande zegels werden al verder in de catalogus in detail besproken. De drie zegels hadden ongeveer hetzelfde design, met aan

⁶⁷ Vertaald vanuit het Russisch door slavist Deirdre De Smet met behulp van Yandex Translate.

minstens één zijde de vertrouwde kromstaf en allemaal tweedelig (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 121). Twee zegels waren ongeveer 10 mm in diameter en één maximum 20 mm (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 121). Eén zegel had twee klinknagels en een verbindingsstrook, terwijl de andere twee voorzien waren van slechts één klinknagel en een verbindingsstrook (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 121). Ook in Goelistan (Tzarevskoe) werden loodjes uit Mechelen gevonden (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 115).

- Zegel R.43: Een zegel uit Stary Krym, vroeger Solkhat geheten, was 18 mm en woog 3,68 g (Musin & Toropov, 2020, p. 363). Het ging over de schijf van een tweedelig zegel uit Doornik, vermoedelijk de achterzijde, met de afbeelding van een toren en de legende SE/EL (Musin & Toropov, 2020, p. 363; Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 127). Het zegel werd geschat op 1370 tot 1423 op basis van de andere zegels (Musin & Toropov, 2020, p. 364).
- Zegel R.44: De site Kamenny Bugor leverde een eendelig bulla-type zegel op van 18 tot 19 mm (Musin & Toropov, 2020, p. 363). Ondanks de slechte bewaartoestand slaagden Musin en Toropov (2020, p. 363) er toch in aan de voorzijde een fleur-de-lis in een puntenrand met rondom een deel van de inscriptie [...]RN[...] te onderscheiden en aan de keerzijde een toren met vier kantelen en twee fleurs-de-lis van de volgens hen vijf oorspronkelijk aanwezige. Het was afkomstig uit Doornik. Dit zegel zou afkomstig zijn uit de dertiger jaren van de 15^e eeuw, terwijl de andere zegels binnen deze site op 1370 tot 1423 geschat werden (Musin & Toropov, 2020, p. 364).
- Zegel R.45: Eveneens in de lage Volga regio, in een 15e-eeuwse nederzetting in Astrakhan Oblast werd een schijffragment, vermoedelijk de voorzijde, van een tweedelig Doorniks zegel opgediept (Musin & Toropov, 2020, p. 363). Het zegel was 25 mm in diameter en woog 1,77 g, met één van de twee klinknagels nog aanwezig en een vierpasbinnenboord met onleesbare inscriptie als prent (Musin & Toropov, 2020, p. 363).
- Zegel R.46: De site in Chuvashia leverde evenzeer een voorzijde van een tweedelig zegel uit Doornik op, met een diameter van 24 tot 25 mm en een gewicht van 4,73 g (Musin & Toropov, 2020, p. 363). Op de schijf stond een fleur-de-lis in vierpasbinnenboord met inscriptie ETOUR[...]SI tussen twee stippellijnen afgebeeld (Musin & Toropov, 2020, p. 363-364). Dit zegel en dat uit de lage Volga regio werden op basis van de andere zegels op de sites in de late 15^e tot vroege 16^e eeuw geschat (Musin & Toropov, 2020, p. 364).

7.8.6. Bolgar

In Oost-Europa werd Vlaams laken via twee mogelijke aanvoerroutes geleverd, via het Balticum en Veliky Novgorod (Groot Novgorod) door de Hanze of via Italiaanse handelsposten in de Zwarte Zee door Venetiaanse en Genuese handelaars die het textiel rechtstreeks bij de bron aankochten (Koval, 2015, p. 219)⁶⁸. Beide routes werden intensief gebruikt, waardoor Vlaams laken op twee manieren in Bolgar terecht kon komen (Koval, 2015, p. 219).

- Zegel R.47: In het Bolghar (*sic.*) heuvelfort in Tatarstan werden bij de opgravingen van 2011-2013 zeventien handelszegels opgedolven, waarvan één duidelijk afkomstig uit Doornik (Musin & Toropov, 2020, p. 364). Het betrof een eendelig bulla-type, waarvan de voorzijde een fleur-de-lis in puntrand afbeeldde met een slecht leesbare inscriptie rondom, die minstens begon met een kruisaanhef (Musin & Toropov, 2020, p. 364). De achterzijde bevatte een toren met vier kantelen en conisch dak, plus vijf fleurs-de-lis rondom, waarvan één op het dak en één in de open doorgang (Musin & Toropov, 2020, p. 364). De vondsten kwamen uit een redepositielaag en waren bijgevolg niet te dateren, maar uit de vergelijking met zegels uit Novgorod vermoedden Musin en Toropov (2020, p. 364) dat de gevonden zegels uit het laatste derde van de 14e tot de 15e eeuw stamden.
- Zegel R.48: Tussen 2012 en 2013 werden bij opgravingen in de centrale bazaar 17 gelijkaardige zegels gevonden, waarvan een viertal zo hevig beschadigd waren dat ze niet geïdentificeerd konden worden (Koval, 2015, p. 212). Twee zegels hadden de opdruk van een zegenende hand op de voorzijde en DIX onder een lijn op de achterzijde, met nog een halfcirculair uitsteeksel van de verbindingsstrook (Koval, 2015, p. 212). Op basis van de hand waren enkele onderzoekers geneigd de zegels tot Antwerpen te rekenen, maar de letters DIX op de zegels maakten het duidelijk dat ze eerder uit Diksmuide kwamen (Koval, 2015, p. 212-213). Het handsymbool van Antwerpen was trouwens meer een hand met een open palm en geen zegenend gebaar met twee vingers (Koval, 2015, p. 213) (Fig. 11). Het eerste zegel kwam uit de verwoestinglaag van de bazaar, ongeveer rond 1430, het tweede uit de funderingslaag in de vulling van een gracht (Koval, 2015, p. 213). In Londen werden een aantal zegels aangetroffen met eveneens een zegenende hand op de ene zijde, maar de opschriften DV of DW met afkortingslijn boven konden niet met zekerheid aan Diksmuide gekoppeld worden (Egan, 2010, p. 60; Koval, 2015, 212) (Fig. 16).
- Zegel R.49: Uit dezelfde opgraving als bovenstaande werd nog een zegel met Cl... aan de ene zijde en de afbeelding van een rennende hond aan de andere zijde aangetroffen (Koval,

⁶⁸ Vertaald door slavist Deirdre De Smet met behulp van Yandex Translate.

2015, p. 214). Deze rennende hond zou verwijzen naar de stad Damme, die als haven van Brugge diende en stapelrechten onderhield voor haring en wijn (Koval, 2015, p. 214; Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 109). Damme kreeg in 1180 van Filips van de Elzas haar stadsrechten en was oorspronkelijk gekend als Hondsdamme (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 109). De stad kende tussen de 12^e en 14^e eeuw een grote groei als producent van laken en het stadswapen bevatte een hond (Koval, 2015, p. 214; Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 109). Er waren zegels bekend uit Damme van een hond die naar links over een dam liep, met een ster tussen de buik van de hond en de bodemlijn of – in andere varianten – een dam (Van Laere, 2019, p. 40-41) (Fig. 14). De ster zou niet op het oudst gekende stadszegel staan, wat dus een teken was van een grotere productie (Van Laere, 2019, p. 40). Van Laere (2019, p. 40) meldde dat de zegels uit Damme de enige aanwijzing waren van de internationale lakenhandel uit de 14^e eeuw. Vermoedelijk behoorde dit zegel, samen met die uit Diksmuide, tot de vroegste die op de site van de oude bazaar werden aangetroffen, toen er nog een straat van noordwest naar zuidoost liep, in de tijd van de Gouden Horde (Koval, 2015, p. 216-217)⁶⁹.

- Zegel R.50: In de moderne tuinlaag boven de resten van de bazaar werden nog vier zegels gevonden, waarvan twee buiten de muren van de bazaar (Koval, 2015, p. 214). Eén zegel bevatte de opdruk van een toren met drie fleurs-de-lis erboven aan de achterzijde en het centrale motief van een fleur-de-lis met onleesbare inscriptie rondom aan de voorzijde (Koval, 2015, p. 214). Het zegel kon met enige zekerheid aan Doornik toegeschreven worden, met vergelijking van gelijkaardige zegels uit Veliky Novgorod waarvan de inscriptie duidelijk verwees naar Doornik, en uit Tver (Koval, 2015, p. 214). De moderne tuinlaag werd geschat op 18^e- tot 20^e-eeuws (Koval, 2015, p. 215).
- Zegel R.51: Dit zegel had een zespuntig zogenaamd Lotharingskruis – verwijzend naar het symbool van Lotharingen (Fr. *Lorraine*) in de 15^e eeuw – omsloten door een inscriptie die rondom liep, waarvan slechts twee van de drie overgeleverde letters leesbaar waren (Koval, 2015, p. 214). Over de afkomst was weinig consensus, met verwijzingen naar gelijkaardige kruisen op Ieperse zegels, en vondsten uit de nederzetting van Selitrennoye (een zestal) en de Toretsky-nederzetting in Tatarstan (Koval, 2015, p. 214; Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 116; p. 123-125). Voorlopig werd het zegel toegeschreven aan de stad Roeselare (Koval, 2015, p. 214).

⁶⁹ Vertaald vanuit het Russisch door slavist Deirdre De Smet met behulp van Yandex Translate.

- Zegel R.52: Een gelijkaardig zegel, eveneens met Lotharingskruis, maar dan in ruwere vorm, kwam alsook uit de tuinlaag en bevatte geen afbeelding aan de achterzijde (Koval, 2015, p. 214). Het werd vermoed uit leper afkomstig te zijn, maar werd nog niet met zekerheid bevestigd (Koval, 2015, p. 214).
- Zegel R.53: Het vierde zegel uit de tuinlaag bevatte een afbeelding van een heraldische arend, voorlopig toegeschreven aan Aire (*Ariën*) – tegenwoordig Frankrijk – of Lo(-Reninge) in West-Vlaanderen, die beiden in hun stadswapen een arend hadden (Koval, 2015, p. 215). Een gelijkaardig zegel werd in Oresjek aangetroffen, op een plaveisel uit de 15^e eeuw (Koval, 2015, p. 215)⁷⁰. Aire lag op de rivier de Lys, een zijarm van de Schelde, en werd gesticht in 651, waarna de graven van Vlaanderen de regio versterkten tegen de Vikingen (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 108). Filips van de Elzas, de toenmalige graaf van Vlaanderen, bevestigde de stadsrechten in 1188, voor het stadje in 1196 bij Artesië gevoegd werd (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 108). Enkele jaren daarna zouden op de zegels van Aire op de ene zijde een klimmende leeuw staan en op de andere zijde een adelaar (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 108). De 16^e-eeuwse zegels van Lo toonden een dubbelkoppige adelaar, maar in de 14^e eeuw zouden deze nog eenkoppig geweest zijn, tezamen gebruikt met een klimmende leeuw (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 108) (Fig. 10). Lo zou rond 1168 zijn stadsrechten ontvangen hebben van dezelfde Filips van de Elzas en bleef als textielcentrum eerder kleinschalig, ondanks de aanwezigheid van een lokale markt (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 108-109). Gelijkaardige zegels werden ook in het gebied van de Gouden Horde gevonden, één in Tzarevskoe (Goelistan) en acht in Selitrennoe (Saraj Batoe), allemaal tweedelig en van het midden van de 14e eeuw (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 115; p. 116-118).
- Zegel R.54: Drie zegels hadden de afbeelding van een recht kruis op de voorzijde, waarvan twee met het kruis in reliëf en op de achterzijde geen afbeelding (Koval, 2015, p. 215). Het eerste zegel was aangetroffen in de redepositielaag, de tweede aan de rand van de funderingslaag en de opgraving van een 14^e-eeuwse site (Koval, 2015, p. 215). In het derde zegel was het kruis diep uitgesneden aan de voorzijde en bevatte aan de achterzijde een zesbladige bloem in reliëf, aangetroffen in de destructielaag van de bazaar (Koval, 2015, p. 215). De zegels waren vooralsnog niet geïdentificeerd, maar zouden wel uit Vlaanderen afkomstig zijn.

⁷⁰ Vanuit het Russisch vertaald door Deirdre De Smet met behulp van Yandex Translate.

- Zegel R.55: Nog eens drie zegels uit de destructielaag en de culturele laag daaronder konden eveneens nog niet geïdentificeerd worden, maar hun Vlaamse afkomst zou niet in twijfel getrokken worden (Koval, 2015, p. 215). Het eerste zegel had de opdruk van een 'B' in Latijns schrift binnen een achtpas, het tweede een inscriptie rondom eveneens in Latijns schrift met enkel de letter 'O' leesbaar en het derde zegel drie punten in reliëfdruk (Koval, 2015, p. 215). Indien de 'B' gekroond zou zijn en in Gotisch schrift, zou het eerste zegel uit Brugge afkomstig geweest kunnen zijn (Koval, 2015, p. 215, noot 13). Van Laere (2019, p. 36) bevestigde dat de gotische minuskel 'b' gekroond zou moeten zijn om naar de stadsnaam te verwijzen, aangezien ook andere steden soms de kapitale 'B' gebruikten vanaf de 15^e eeuw. Koval (2015, p. 215-216) meldde dat alle zegels met elkaar in verband gebracht konden worden en vermoedelijk van dezelfde periode waren, aangezien de West-Europese zegels enkel in de buurt van de verwoeste bazaar gevonden waren⁷¹. Het was echter niet uitgesloten dat er al contacten plaatsvonden voor de oprichting van de bazaar, aangezien de straat hier eveneens liep in de tweede helft van de 14^e eeuw (Koval, 2015, p. 216). Als Koval (2015, p. 216) de aanwezigheid van munten vergeleek in de laag van de bazaar en in de funderingslaag, bleek dat handel reeds plaatsvond in de tussenfase van de aanbouw van de stenen bazaar. Vermoedelijk was de handelsactiviteit in het gebied zelfs zo intensief dat het de import van stoffen in de Baltische staten overtrof, een conclusie die Koval (2015, p. 217) baseerde op zijn bevindingen bij de vergelijking van kwantiteit van lakenloodjes in Bolgar en Vilnius.

7.8.7. Oblast Toela

- Zegel R.56: De open nederzetting van Obratsovo leverde 15e-eeuws materiaal op in de drainagebedding van de Oka rivier, in de buurt van de versterkte nederzetting van Suputry (Musin & Toropov, 2020, p. 364). Deze zou een belangrijk knooppunt geweest zijn in het vroegmiddeleeuws handelsnetwerk en hier werd één Doorniks zegel aangetroffen, helaas niet in detail beschreven (Musin & Toropov, 2020, p. 364).
- Zegel R.57: Bij een toevalsvondst in 2001 in de nederzetting van Pobeda 2 werd een zegel uit Diksmuide gevonden en gedateerd op basis van de nederzetting op de 10e tot 14e eeuw (Koval, 2015, p. 213). Het zegel bevatte aan de voorzijde een kruis met verlengstukken boven een halfcirkel en aan de lijn boven DIX nog kruisen of plantenscheuten, terwijl de achterzijde afgesneden was waardoor er slechts een kleine knobbel overbleef (Koval, 2015, p. 213). In voorgaande versies werd het zegel toegeschreven aan Yushko Stromilo, de podkomoriy – een

⁷¹ Vanuit het Russisch vertaald door Deirde De Smet met behulp van Yandex Translate.

rechter die oordeelde over disputen over eigendomsgrenzen – van de groothertog van Litouwen Vytautas, die over Toela regeerde tussen 1427 en 1432 (Koval, 2015, p. 213). De letters zouden in deze versie onderdeel zijn van een Latijnse inscriptie, namelijk 'dixi', wat zoveel betekende als 'ik heb (alles) gezegd' (Koval, 2015, p. 213). Het enige, weliswaar grootste, probleem hierbij was dat diens wapenschild een met een pijl doorboorde vogelvleugel voorstelde en dus niet overeenkwam met dat op het zegel; net zoals de afwezigheid van motto's of letters zou aantonen dat de beweringen niet rijmde met de juiste versie (Koval, 2015, p. 213). Vermoedelijk duidde de afgeronde verbindingstrook op een hergebruik als knop (Koval, 2015, p. 213)⁷². Het zegel werd geschat op de tweede helft van de 14^e eeuw (Koval, 2015, p. 213).

7.8.8. *Oresjek (nu Sjilisselburg)*

- Zegel R.58: In het fort van Oresjek werd een gelijkaardig zegel aangetroffen in een laag uit de tweede helft van de 14^e eeuw met een zegenende hand met twee vingers aan de voorzijde, zoals in Bolgar (Koval, 2015, p. 213). De achterzijde zou beschadigd zijn, maar op basis van de voorzijde kon met redelijke zekerheid geconcludeerd worden dat het zegel uit Diksmuide afkomstig was (Koval, 2015, p. 213).

⁷² Vertaald vanuit het Russisch door slavist Deirdre De Smet met behulp van Yandex Translate.

7.9. Zweden

7.9.1. Lund

- Zegel Z.1: In het Kulturen Museum in Lund lag een zegel dat in de jaren 1900 aan Sandgatan 22C 1 teruggevonden was, te midden van andere objecten die aan handel gelinkt konden worden (KM 19470). Het ging om een laat-14^e-eeuwse schijf van een tweedelig loden zegel, vermoedelijk de voorzijde (Rodenburg, 2011a, p. 58; Rodenburg, 2011b Appendix II, p. 7; Wahlöö, 1987, p. 57-58). Op de museumwebsite bedroeg de diameter van het zegel 23 mm, maar Rodenburg (2011b Appendix II, p. 7) maakte er 24 mm van. De schijf beeldde een centraal fleur-de-lis motief af in een vierpasbinnenboord en omsloten in een cirkel, met gotische kapitalen die de stadsnaam TOURNAI vormden rondom (Rodenburg, 2011a, p. 58; Rodenburg, 2011b Appendix II, p. 7, fig. 17; Wahlöö, 1987, p. 57-58). In elke buitenhoek van de vierpas stonden drie puntjes opgesteld in driehoeken. Op de stadsnaam volgde een combinatie van dubbelpunten, bloemen en een kruis ertussen die gevolgd werden door de letter N(?) van een onvolledige inscriptie (Rodenburg, 2011b Appendix II, p. 7, fig. 17). Bij nader onderzoek leek de N die Rodenburg (2011b Appendix II, p. 7) gedetecteerd had eerder een D gevolgd door een E(?) en een extra bloem, waardoor de volledige inscriptie :⊗:+:⊗:DE⊗TOURNAI zou kunnen luiden, eenzelfde opschrift zoals in Novgorod (zie 7.8.1. *Novgorod*, Zegel R.1). Het viel me op dat Rodenburg er wel in geslaagd was Tournai te onderscheiden, terwijl de eerste letters ervan veel minder leesbaar waren dan de opdruk van de 'DE'.
- Zegel Z.2: Rodenburg (2011b Appendix II, p. 21) beschreef een zegel uit Stora Uppåkra – Groot Uppåkra – van 21 mm diameter, vermoedelijk 15^e-eeuws. Op basis van haar beschrijving ging ik ervan uit dat het om een schijf van een tweedelig zegel ging, met op de bewaarde zijde een leeuw die op zijn linker achterpoot stond en omringd was door een parelrand (Rodenburg, 2011b Appendix II, p. 21). De leeuw leende Rodenburg (2011b Appendix II, p. 21) er toe het zegel voorlopig als lepers te rekenen. Na grondige bestudering leek de leeuw meer op de klimmende Vlaamse leeuw, weliswaar gedraaid ten opzichte van wat een overblijfsel van de verbindingsstrook leek (Rodenburg, 2011b Appendix II, p. 37, fig. 61). Redelijkerwijze kon geconcludeerd worden dat de vermoedelijke afkomst wel degelijk juist was.

8. Discussie

Deze lijst is uiteraard niet exhaustief, maar heeft eerder een exemplarisch doel. Bovendien is de catalogus nogal uit evenwicht. Rusland bestrijkt een groot gebied, zowel in de verspreiding als in de kwantiteit van lakenzegels uit Vlaanderen. Andere landen zijn dan weer minder gerepresenteerd. Dit komt vaak omdat nog niet alle onderzoek gepubliceerd is of omdat er algemeen niet veel lakenzegels opgedolven werden. Verder zijn er heel wat lakenzegels nog verspreid over de verschillende databanken en museumcollecties over het Europese continent. Deze allemaal uitpluizen binnen het tijdsbestek van deze thesis zou een werk van lange adem worden. Het was ook niet de bedoeling om in deze thesis alle lakenzegels uit Vlaanderen die in het Baltische Zeegebied tot nu toe aangetroffen waren te verwerken, maar een verspreidingspatroon in kaart te brengen op basis van een significante selectie. Bovendien staat het onderzoek naar lakenzegels nog in zijn kinderschoenen, waardoor heel wat data tussen de mazen van het net glippen. Dit is ook duidelijk in de vele discussies die huidige onderzoekers voeren over het achterhalen van de afkomst van de lakenzegels. In de meeste gevallen bestaat er een eenduidig antwoord, geruggensteund door regelmatig onderzoek, maar in andere gevallen raken experts het moeilijk eens. Dit heeft ook te maken met tegenstrijdige of gebrekkige historische informatie uit geschreven bronnen of publicaties. Het feit dat heel wat lakenzegels slechts gedeeltelijk overgeleverd werden droeg uiteraard ook niet bij tot de juiste identificatie. Een bijkomend gegeven is dat stempels niet altijd even goed gezet zijn en dus in de huidige tijd ofwel helemaal verweerd zijn of zodanig van het zegel vallen dat het ontwerp moeilijk af te lezen valt. Verder hangt de identificatie vaak af van kennis van de tijd, de historische, economische en sociale dynamiek en evoluties, maar ook van persoonlijke voorkeuren. Vooral dit laatste is bijzonder moeilijk te achterhalen als de persoon erachter niet letterlijk gekend is. Gelukkig kunnen onderzoekers regelmatig terugvallen op de historische geschiedschrijving die in dit geval een belangrijke bijdrage leverde aan het onderzoek. Zo was het moeilijk sommige zegels louter op basis van ontwerp te identificeren, aangezien gelijkaardige ontwerpen op meerdere plekken voorkomen of sommige ontwerpen nogal snel in de tijd veranderden. Uiteraard hadden de toenmalige grenzen en gebiedsformaties daar grotendeels mee te maken. Maar ook op basis van taal is er regelmatig verwarring. Duits en Diets (Middelnederlands) hadden grote gelijkenissen, net zoals vandaag nog het geval is. Wanneer enkel een tekst zichtbaar is, is het moeilijk te achterhalen of deze bij een Duitse stad, dan wel een Vlaamse of Nederlandse stad hoort. Daarenboven is de verwarring compleet wanneer op een zegel een volledig ander ontwerp voorkomt dan te verwachten valt, bijvoorbeeld een Engelse Tudorroos. Op basis van deze elementen is het zeer moeilijk te achterhalen waartoe het zegel behoort, indien geen informatie uit geschreven bronnen te halen valt. Overigens zijn er ook handelaarzegels, die heel vaak geheime tekens bevatten en dus niet zo eenvoudig aan een stad

gekoppeld kunnen worden. Vanuit de enkele loodjes die ik in de publicaties tegengekomen ben, weet ik nog altijd niet zo goed hoe men deze loodjes een afkomst heeft kunnen toedienen. Hier heb ik dan ook geen verificatie kunnen toepassen, waardoor deze loodjes door andere meer ervaren onderzoekers misschien in de juiste context geplaatst kunnen worden. Voorlopig heb ik ervoor gekozen het woord van de auteur voor waar aan te nemen, maar met de nodige kanttekeningen. Sommige auteurs hebben er helaas ook voor gekozen geen afbeeldingen in hun publicaties toe te voegen en te verwijzen naar de betrokken database. In deze gevallen had ik echter niet altijd toegang tot de betreffende database, waardoor ik ook geen kritische analyse kon toepassen. Ook hier heb ik dus besloten de woorden van de auteur over te nemen bij gebrek aan visuele verificatie, al draagt in veel gevallen de juiste beschrijving van de zegels wel bij aan de juiste analyse. Tot slot is het niet altijd even duidelijk of het laken in Vlaanderen gemaakt werd of afgewerkt werd, aangezien hier eveneens aparte zegels voor gebruikt werden.

9. Conclusie

Bovenstaande gevaren en problemen bij het onderzoek naar lakenloodjes in beschouwing genomen, was het belangrijk de conclusies te nuanceren. Het is vrij duidelijk dat lakenloodjes niet altijd even betrouwbaar zijn. Door het succes van bepaalde steden en hun loodjes, maar ook de kost die aan het zegelen verbonden was, lieten producenten zich verleiden tot vervalsingen. Deze vervalsingen werden uiteraard in de mate van het mogelijke afgestraft, maar ik kan me inbeelden dat sommigen de dans alsnog ontsprongen. Bovendien was de kans groot dat deze vervalsingen hoogwaardig uitgevoerd waren, waardoor sommige zelfs vandaag niet te detecteren zijn. Het is niet volledig uit te sluiten dat in de catalogus vervalste loodjes voorkomen, aangezien niemand echt weet hoe deze te onderscheiden. Buiten vervalste loodjes kwamen ook imitatielaken en dus imitatiezegels voor. Deze werden in een ander centrum dan de zegels aangaven gemaakt en dienden als officiële vervanging van het oorspronkelijke materiaal. In vele gevallen ging het om een product dat internationaal succes kende, maar in de eigenlijke stad ten einde gekomen was. Het verschil met vervalsingen is uiteraard dat deze vanuit de stad uit gereguleerd werden en dat vervalsingen eerder onder de radar gebeurden. Historische bronnen zouden in dit geval kunnen aangeven of het om imitatie dan wel echt gaat, al blijft het moeilijk dit met zekerheid te concluderen. Tenslotte moet met verschillende factoren rekening gehouden worden, zoals de datering, lokale regulaties, plaats van voorkomen en of deze imitatieproductie effectief vastgelegd was. Het kon bijvoorbeeld voorkomen dat een bepaald Vlaams centrum in verval was, maar dat laken ondertussen al opgeslagen lag in het buitenland of klaar was voor vertrek. Er werd dan misschien geen nieuw laken meer gemaakt, maar oud laken kon nog steeds over het continent circuleren. Uiteraard had men hier niet altijd vat op en kunnen verschillende archieven tegenstrijdige informatie verschaffen. Het is dan ook belangrijk om geen overhaaste conclusies te trekken. Een andere bijkomende factor die de betrouwbaarheid van lakenloodjes op de helling zet, is de menselijke factor. Sommige soevereinen gebruikten voor langere tijd een bepaald ontwerp, vaak als eerbetoon aan een voorganger of als sympathie of ter erkenning van een andere macht. Soms werden bepaalde wapenschilden ook van familie tot familie doorgegeven, waardoor dit moeilijkheden kon geven voor de exacte datering.

Lakenloodjes bevatten klaarblijkelijk heel wat interessante informatie die onderzoekers kan helpen de economische geschiedenis van de middeleeuwse tot vroegmoderne tijd beter te begrijpen. In bijna alle lakenloodjes in de catalogus is de stad van afkomst duidelijk te onderscheiden, hetzij door de invulling van het ontwerp hetzij door het voorkomen van de stadsnaam. Bovendien bevatten veel loodjes ook (verdoken) technische informatie, zoals de lengte of het gewicht van het laken, aangezien deze aan standaarden verbonden waren en zo een indicatie gaven van de kwaliteit. Het feit dat laken een loodje kreeg wilde dus in de meeste gevallen zeggen dat het laken voldeed aan de

standaardmaten. Hier kon ook informatie over het aantal stuks bijhoren, voornamelijk in het geval van loodjes die aan grote balen of zakken laken gehangen werden. Eveneens de kleur van de stof kan achterhaald worden aan de hand van het loodje, deels doordat laken een specifiek loodje kreeg na het verven, maar ook omdat in sommige gevallen er nog verresten achtergebleven zijn in het lood zelf. Dit leent onderzoekers er vandaag de dag toe zelfs het verftype te achterhalen aan de hand van isotopenonderzoek. Andere technische informatie die in het lood verborgen zit is het weeftype, de draaddichtheid en zelfs de weefrichting. Hiermee kan achterhaald worden aan welke stof het zegel gehangen was en soms werd dit letterlijk op het zegelstempel aangebracht, zeker in het geval van speciale stoffen. In het zegel zelf zit ook de indicatie van betaalde belastingen, aangezien dit een voorwaarde was om een zegel te laten hangen. Indien pijpzegels teruggevonden werden, kunnen hieruit vaak de maakprocessen van laken en ander textiel afgeleid worden. Het was namelijk verplicht na het weven, het verven en het vollen (en later nog extra tussenstappen) een pijpzegel in te weven ter aanduiding van voltooid proces en bevestigde kwaliteit. De ontwerpen of stempels vertellen dan weer meer over de politieke, economische en sociale veranderingen van die tijd. De politieke organisatie en administratie veranderden van tijd tot tijd en van gebied tot gebied. De opkomst van een rijkere handelaarmiddenklasse weerspiegelt zich in hun persoonlijke zegels en merktekens. De val, opkomst en groei van Vlaamse lakencentra kunnen afgelezen worden van lakenloodjes en de verspreiding ervan. Bovendien is de kunde van de stempelaar zichtbaar in de wijze waarop de stempel gezet is en in de detaillering van sommige stempels. Tot slot tonen de zegels een grote evolutie en parallel gebruik.

Zoals aangegeven kan uit al deze informatie meer over de politieke, sociale en economische veranderingen van de late middeleeuwen tot vroegmoderne periode gehaald worden. In de historische bronnen en werken komen steden voor die in de lakenhandel een belangrijke rol speelden, maar deze trends reflecteren zich niet altijd in de lakenloodjes, en omgekeerd. Historische en archeologische bronnen vullen in dit geval elkaar dus wel degelijk aan. Tenslotte is ook historische kennis nodig om vele loodjes in context te kunnen plaatsen. Sommige lakencentra komen echt louter uit de loodjes naar voren, dus voor deze kan enkel op basis hiervan een conclusie opgesteld worden. In de meeste gevallen bieden echter archieven en dergelijke meer informatie, al moeten deze bronnen natuurlijk altijd met voorzichtigheid behandeld worden. Archieven zijn tenslotte niet altijd even accuraat, volledig of aanwezig, waardoor het altijd het beste is, indien mogelijk, te vergelijken tussen beschikbaar bronmateriaal. Zeker omdat niet alle behandelde loodjes in het overzicht van deze thesis met volle zekerheid aan de vindplaats gekoppeld kunnen worden. In het geval van Rusland, waar heel veel loodjes ontdekt waren, is het vrij duidelijk dat Vlaams laken tot daar uitgevoerd werd. In landen waar slechts enkele loodjes voorkomen, kan het zijn dat het centrum

louter als doorvoerhaven diende en niet als afzetmarkt. Bovendien is het duidelijk dat er heel veel informatie nog ontbreekt, dus de vondsten van lakenloodjes weerspiegelen niet één op één de invoer of aanwezigheid van Vlaams laken.

Gelukkig vallen er wel genoeg betrouwbare trends te spotten. Voornamelijk stadszegels werden in het Baltische Zeegebied ontdekt, met slechts enkele handelaarzegels. Ook heel kleine centra kwamen soms naar voren als belangrijk lakencentrum, waar deze niet in historische werken voorkwamen. Verder werden deze loodjes heel vaak in zogenaamde rijke contexten aangetroffen, dus in buurten waarvan geweten is dat er een gegoede klasse vertoefde. Op zich is dit niet abnormaal, als men bedenkt dat Vlaams luxelaken behoorlijk duur en exclusief was. In aantallen bekeken werden in Denemarken voorlopig vooral Gentse zegels ontdekt, maar dit is puur afhankelijk van wat er zich nog in de databanken bevindt. In Engeland valt vooral de piek Mechelse lakenloodjes op, maar het is geweten dat Engeland en Mechelen fervent handel met elkaar dreven. Ook Brugse, Doornikse, Turnhoutse en Wervikse zegels werden in redelijk veelvoud in Engelse grond terugggevonden. Bovendien kwamen in Engeland eveneens loodjes voor die aan Vlaamse immigratie refereerden en vroege loodjes met opschrift Vlaanderen. Voor Estland is weinig informatie bekend, omdat de loodjes op het moment van schrijven nog onderzocht werden en zich verder vermoedelijk in lokale databanken bevinden. Wel zeker is dat er minstens loodjes uit Brugge, Ieper en Mechelen aangetroffen zijn. Zegels uit Finland beperken zich voorlopig nog tot enkele Doornikse zegels, maar hier kan in de toekomst nog verandering in komen. Uit de loodjes gevonden in Litouwen kan voorlopig besloten worden dat vooral centra uit Artesië en Vlaanderen handel dreven met het land, een trend die iets minder vaak voorkomt. Maar ook dit is onderhevig aan mogelijke veranderingen door meer onderzoek in de toekomst. Het gaat telkens maar om een enkel exemplaar, dus evengoed is dit eerder uitzondering dan regel. De loodjes uit Polen beperken zich vooralsnog tot Doornik, wat zich evenzeer weerspiegelt in Rusland. In Rusland werden ook redelijke aantallen loodjes gevonden uit Aire of Lo, Damme, Diksmuide, Ieper, Poperinge, Sint-Omaars en Tienen. De kans is groot dat loodjes uit Artesië en Vlaanderen* voornamelijk getransporteerd werden langs de handelslijn die via Centraal- en Oost-Europa liep en dus nog in Novgorod aankwam. Het valt vooral op dat buiten populair laken als Iepers en Doorniks vooral kleinere centra hun laken naar Rusland uitvoerden. Vermoedelijk had dit vooral te maken met de concurrentie van de grote steden die naar het zuiden en het noorden van Europa uitvoerden, met name Ieper naar Italië. Bovendien kende het Vlaamse laken eveneens een grote verspreiding binnen Rusland, tot ver in het Aziatische deel van Rusland. Zweden bevatte heel gebrekkige informatie en dan nog voornamelijk het zuiden, in Scania, en helemaal niets over de belangrijke grootstad Stockholm. Het is dus te vroeg om hier al conclusies uit te trekken. In de centra waar Iepers en Mechels laken aangetroffen werd, woonde naar alle waarschijnlijk een rijkere bevolkingslaag, die zich zulk laken kon permitteren. Dat geeft ons dus meer

inzicht over de sociale ontwikkeling en organisatie in het Baltische Zeegebied, dat vaak vergeten werd.

10. Dankwoord

In de eerste plaats wens ik graag mijn hoofdpromotor prof. dr. Dries Tys te bedanken, die met het onderwerp voor mijn thesis kwam. Het feit dat hij me een nieuw onderzoeksveld met nog veel potentieel toevertrouwde, maakte me aanvankelijk wat onzeker. Hoe meer ik me echter verdiepte in het mysterie van de lakenloodjes hoe meer ik gebeten was door het onderzoek. Toen professor Tys halverwege het jaar wegviel, vreesde ik even voor het verder verloop van mijn onderzoek. Zeker omdat ik gemerkt had dat het onderzoek door de moeilijke toegang tot publicaties en de afstand tot mijn onderzoeksgebied amper vlotte. Dr. Henrica Annaert bleek echter een waardige opvolgster en stond me op elk moment met raad en daad bij. Ik mocht gebruik maken van haar netwerk in Oost-Europa, wat me enorm hielp bij het maken van mijn thesis in deze tijden. Bovendien gaf ze me regelmatig tips en leidde me met zachte hand doorheen mijn onderzoek. Ook met alle praktische vragen kon ik altijd bij haar terecht, waardoor ik met een geruster hart naar het einde van mijn thesis kon toewerken. Ze heeft ook tijd gestoken in het nakijken van mijn thesis en constructieve verbeteringen aangebracht, waardoor mijn thesis bij elke stap beter werd. Ten slotte slaagde ze er ook in de motivatie hoog te houden door mij op gepaste tijden een virtueel schouderklopje toe te dienen. Eveneens dr. Pieterjan Deckers liet me dankbaar gebruikmaken van zijn netwerk in Denemarken en Noorwegen, waardoor ik aan nog wat extra data en informatie geraakte, zonder dat ik het halve land moest afzoeken. Bijkomend wil ik dus ook het volgend netwerk aan experts in het buitenland van harte bedanken, want zonder hen zou ik nooit aan genoeg data geraakt zijn voor mijn thesis. Ondanks de soms moeilijke communicatie en drukke tijden, stonden ze vriendelijk en geduldig voor me klaar en deelden met evenveel enthousiasme en interesse hun onderzoek, tips of contacten met mij. In willekeurige volgorde: Jussi-Pekka Taavitsainen uit Finland, Georg Haggrén uit Finland, Vladimir Koval uit Rusland, Mette Højmark Søvsø uit Denemarken, Hanna Dahlström uit Denemarken, Kirstine Haase uit Denemarken, Jette Linaa uit Denemarken, Rainer Atzbach uit Denemarken, Maciej Miścicki uit Polen, Rory Dunlop uit Noorwegen, Gitte Hansen uit Noorwegen, Vasilijus Safronovas uit Litouwen en al wie ik onbewust nog vergeten zou zijn. Sommige van hen heb ik vrij lastminute aangeschreven, maar zij waren even bereid me verder op weg te helpen. Dus dank daarvoor. Verder wil ik ook nog Deirde De Smet, de dochter van dr. Annaert, en mijn eigen moeder bedanken, die mijn vertaalwerk aanzienlijk verlicht hebben, ook al waren ze niet helemaal thuis in de materie. Hierdoor kon ik mijn eigen tijd in tekstverwerking en analyse steken. De eindredactie van deze paper ligt bovendien volledig in handen van mijn ouders en mijn promotor, die mijn thesis in de mate van het mogelijke op onduidelijkheden of fouten gecontroleerd hebben. Tot slot wil ik nog mijn medestudenten en vrienden bedanken voor hun interesse, tips, kritische blik en niet-aflatende steun tijdens deze moeilijke tijden. Het gaf me de moed verder te zetten op momenten dat mijn motivatie echt ver te zoeken was.

12. Voorbeelden van gevonden Vlaamse lakenzegels

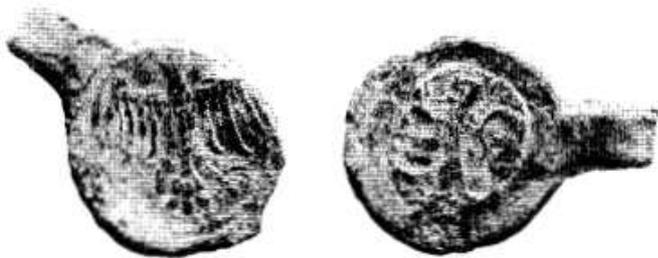

Fig. 10. Zegel uit Aire/Lo. Gevonden in Rusland. (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 117)

Fig. 11. Zegel uit Antwerpen. Varianten in Engeland. (Willemsen, 2018, p. 59)

Fig. 12. Zegel uit Atrecht. Gevonden in Litouwen. Variant in Rusland. (Kviziķevičius, 1999, p. 246)

Fig. 13. Zegels uit Brugge. Links: Rusland, rechts: Estland. Varianten ook in Engeland. (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4; Russow et al., 2018, p. 195)

Fig. 14. Zegel uit Damme. Gevonden in Rusland. (Van Laere & Trostyansky, 2010, p. 120)

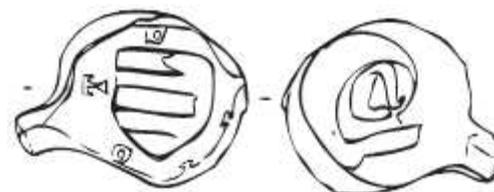

Fig. 15. Zegel uit Diest. Gevonden in Engeland. (Egan, 2010, p. 57)

Fig. 16. Zegel uit Diksmuide. Gevonden in Engeland. Varianten ook in Rusland. (Egan, 2010, p. 59)

Fig. 17. Zegel uit Doornik. Gevonden in Rusland. Varianten ook in Denemarken, Engeland, Finland, Polen en Zweden. (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4)

Fig. 18. Zegel uit Dowaii. Gevonden in Engeland. Variant ook in Litouwen. (Elton, 2017, p. 284)

Fig. 19. Zegel uit Gent. Gevonden in Denemarken. Varianten ook in Engeland en Litouwen. (DIME 93041)

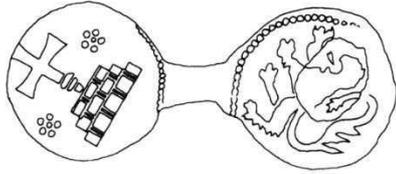

Fig. 20. Zegel uit Geraardsbergen. Gevonden in Denemarken. (Krants, 2011)

Fig. 21. Zegel uit Ieper. Gevonden in Engeland. Varianten ook in Rusland en Zweden. (Egan, 2010, p.59)

Fig. 22. Zegel uit Mechelen. Gevonden in Engeland. Varianten ook in Rusland. (Elton, 2017, p. 315)

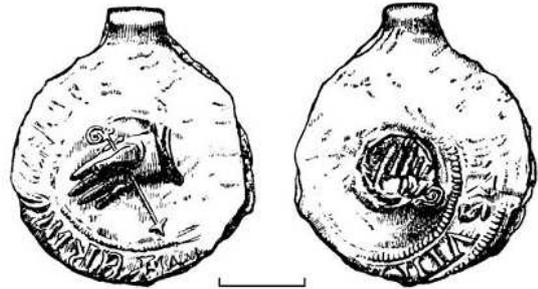

Fig. 23. Zegel uit Poperinge. Gevonden in Rusland. Variant ook in Litouwen (Koval, 2015, p. 218)

Fig. 24. Zegel uit Rijsel. Gevonden in Litouwen. (Salys, 2021)

Fig. 25. Zegels uit Sint-Omaars. Gevonden in Rusland. (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4)

Fig. 26. Zegel uit Tienen. Gevonden in Rusland. (Gaydukov & Oleynikov, 2019, p. 4)

Fig. 27. Zegel uit Turnhout. Gevonden in Engeland. (Elton, 2017, p. 320)

Fig. 28. Zegel uit Vlaanderen. Gevonden in Engeland. (Egan, 2010, p. 57)

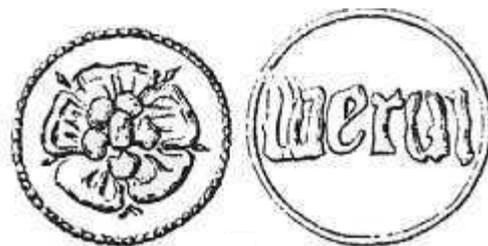
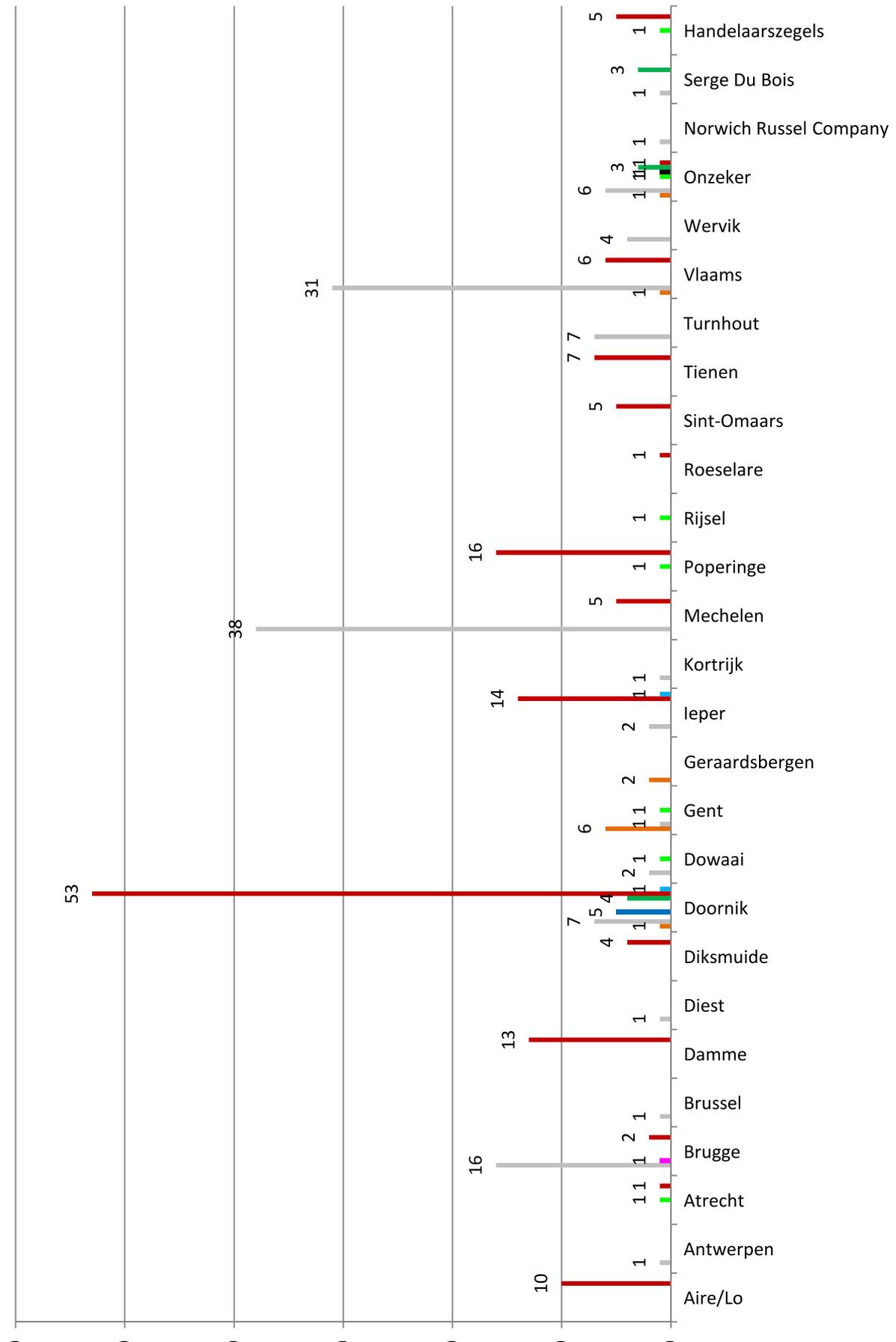

Fig. 29. Zegel uit Wervik. Gevonden in Engeland. (Egan, 2010, p.59)

Grafiek 1. Benadering van het aantal Vlaamse lakenloodjes aangetroffen in het Baltische Zeegebied, behandeld in de thesis. Onbekende aantallen zijn niet opgenomen.